Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинчел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 56 (15276) ◆ 1994 чылдың апрель 5, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 20.45. Садар өртээ 60 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

«АК-ЧЫРАА» СОВХОЗТАН ИЙИ МЕДЭЭ

Өвүр кожуунда «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының коданнары бүүрелчин тейлер аразында кыштаглар-ла болгай. Совхозтуң хоочун хойжуларының бирээзи Дамчаан Сонам Таар-Оттуг-Сайырда кыштап турар.

Ажыл-ишке кежээ, кызымак малчынның хонаш-турлаа арыг-силиг болур дээриле шын. Малчынның белеткеп алганы 17 тонна сигенинің сараады хой кажаазындан элээн озалаш кажаада. Суг кадагалаар доскаарының девискээри базала чогуур негелде ёзугаар дериттинген. Малдың суг ижер оңгачаларының донган доштарын хоора шапкылааш, мал турар черден ырады эжип каан. Мал чылгаар дусту өдек девискээринден элээн ырады төккен. Малчынның кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенгени илдең.

Ооң коданында төрүүр 346 баш хою оолдап эгелээн. Бо хүннерде 145 баш хой оолдаан болгаш чаш хураганнары онча-менди доругуп турар. Малдың чаш төлүн ажаап-тежээринге малчынның өөнүң ишти, дуржулгалыг сакманчы Минчиир Ооржак шудургузун көргүзүп турар. Дуржулгазы улуг, хоочун сакманчы Минчиир Ооржактың төрээн совхозунга чеже-чеже санныг хураганнарны бодунуң аргадуржулгазы, мал ажылынга бердинген кызымак ажылыжи-биле өстүрүп бергенин санаары берге.

Малчын өг-бүле бо берге рынок үезиниң кадыг-шириининге торулбайн, төрүүр хой бүрүзүнден хураган камгалап алыр дээш эрес-шудургу ажылдап, чурттап турарлар.

• • •

Ол-ла совхозтуң аныяк малчыннары Владимир Баазан биле Айлана Сат 1993-1994 чылдарның мал кыштаглаашкынынга багай эвес белеткелдиглер. Олар ажылынга кызымак, харыысалгалыглар. Мурнакчыларның дуржулгазын сураглап, өөренип, номчуурундан аңгыда, кожаларынга барып, дуржулга солчур эки чаңчылдыглар.

Аныяк малчын өг-бүле Сарыг-Сиген деп черде кыштаглап турар. Олар бир дугаар оолдаар 334 баш тогду хойларны хүр-менди кыштадып турарлар. Хойлар чаала оолдап эгелээн, төрээн 115 хойнуң күжү шыырак, сүткүр, төрээн чаш хураганнары онча-менди доругуп турар. Владимир биле Айлана бир дугаар төрүүр хоюн онча-менди оолдатпышаан, алган продукциязын чидириг чокка өстүрер дээш эрес-шудургу ажылдап, чурттап турарлар.

• • •

КУР ОДАРЛАРДА

Чечек-оол биле Валентина Дамдыннар «О. Шынаа» совхозтуң хоочун малчыннары. Ону оларның чурттап турары өдек-кыштааның девискээри, азыраан малының ниити байдалы бадыткап турар. Сакманчыларда база-ла хоомай эвес кижилер таварышкан.

Олар хүн бүрүде кылыр ажылын бижээш азып алган, улуг-биче төрээн хураганнарны хар-назы аайы-биле тус-тус клеткаларда үскүлээн. Аараан болгаш денгели багайларын удур эмнеп, дузаны чедирип турарлар.

Малчыннар 1993 чылда төрүүр чүс хойга онааштыр хураганнарны 125 хууга камгалап, бир баш хойдан 1,6 кг дуктуң кыргып алгаш, Тес-Хем кожуунга чемпионнап, Тыва Республиканың малчыннар Наадымынга киришкен, автомашинаны ээлчег чокка садып алыр эргени чаалап алган. Ам бо хүннерде ажыл-ишчи өг-бүле 5,6 миллион рубль-биле ГАЗ-53 автомашинаны садып алган ажыглап турар.

Хоочун малчын өг-бүленің бо чылын төрүүр 362 баш хою чаа-ла оолдап эгелээн. Төрээн 184 хураган кажаа сыңмас, оътта кире берген дешкилежип, ногаан сиген дайнап турда, чарашла чорду! Кыштаглаашкын организастыг эртип турар. Олар ам кыжын курлап алганы одарларында хоюн кадарып эгелээн.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр кожуун.

СПОРТЧУЛАР ЭЭП КЕЛГЕН

Кызыл. Моолдуң Кобду аймактың спорт комитединиң чалаанын ёзугаар бистің республиканың эр болгаш херээжен шилиндек командалары делегей чергелиг волейбол маргылдаазынга киришкеш келген.

Аймактың төвү Ховд хоорайның спорт ордузунга эрткен маргылдаага эр улустуң беш, херээженнерниң ийи командалары ойнаан. Аңаа Тыва Республиканың херээжен волейболистер командазы бирги черни, эр улус ийиги шаңналды чаалап алгаш, көрүкчүлерниң улуг сонуургалын болдурган.

Бистің республикадан Кызылдың оашкы институтунуң күш-культура башкызы Ирина Ильина, геология черинің төлээлери Людмила Изендеева, Мария Вареник, Галина Добрянская, бир дугаар профтехучилищениң башкызы Саяна Сегбелдей, Кызылдың бир дугаар бөжуур бажыңының эмчизи Салбакай Куулар болгаш Красноярскының агроуниверситединиң Кызылда филиалының башкызы Рада Соян олар херээжен команданы төлээлеп чораан.

Эр улустуң талазындан Кызылдың автоорук техникумунуң күш-культура башкызы Вячеслав Дажы, бир дугаар профтехучилищениң күш-культура башкызы Шулуу Монгуш, агроуниверситет филиалының студентизи Айдың Кандан, Кызылдың бажың тудар комбинадының ажылдакчызы Николай Монгуш, республиканың Иштики херектер яамызының ажылдакчызы Григорий Саая, Кызылдың пассажир АТБзинден Сергей Хомушку болгаш республиканың Спорткүркомунуң ажылдакчызы, хоочун волейболист Николай Кувезин олар ойнааннар.

Аймактың спорт төлээлери, удуртукчулар Тыва Республиканың спортчу делегациязын улуг хүндүткелдиг уткып хүлээп, маргылдаа төнген соонда чылыыбиле үдеп, байырлашкан.

Тыва спортчулар орук ара менди-чаагай чаныш келген.

Виктор КАРА-САЛ.

СУЛАРАП КЕЛ ЧЫДАР

Бо хүннерде кыштаглаашкынның байдалы «Кара-Хөл» КБК-да кончуг берге байдалда. Мал чеми төнген. Хой кидин түлүк төрүп турар. Ам өшкү база төрүп эгелээр. Кандыг-даа малдың күш-денгилдези хүнден хүнче сулараап кел чыдар. Чамдык коданнарда мал кодур аарыгларындан база өлүп турар. Коданнарда дус чок.

Часкы соок хаттыг когурум ам келир болгай. Денгилдези кошкак малдар чудап, харын-даа өлүп турар.

Хар улуг чагган, оон эриири та кажан. Хар эрий бээр болза, чогум оътсиген эки. Шаг-үе өршээлдигле болзунам. Өршээ хайыракан!

Седип-оол ИРГИТ.

«ШЫНЫҢ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Саазынның чогуур үезинде келбейн турарындан бистің солунувустун дараазында номери субботада, апрель 9-та үнер.

Редакция номчукчуларга буруузун баш удур миннип тур.

АЯН-ЧОРУКТУҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республиканың удуртукчуларының Россияның даштыкы чурттар-биле база делегей харылзааларынга төлээлеп киржилгези доктаамалчыл бар чыдар. Чоокта чаа ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Оожум океанга экономиктиг кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлелдің Азияның сайыраңгай дээн чурттарының бирээзи апарган Малайзияның найысылалы Куала-Лумпур хоорайга эрткен X Чиңгине сессиязынга киржип, Россияның делегациязын удуртуп чораан келген. Президент бодунуң аян-чоруунуң түңнелдеринге хамаарышкан парлалга конференциязын эрткен четвертте эрттирип, журналистерге ол аян-чоруктуң ужурутказын, ажыктыг талаларын чугаалап берген.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак бодунуң чугаазының эгезинге Оожум океанга экономиктиг кады ажылдажылга Чөвүлелиниң (ОЭКЧ) дугайын, ол канчаар ажылдап турарын тайылбырлап таныштырган. ОЭКЧ 1980 чылда Австралияның инициативазы-биле тургустунган, ол болза хөй-ниитичи организация болур. Амгы үеде ооң кежигүннери — Оожум океан эриниң чурттары: АКШ, Канада, Япония, Россия, КУР, Индонезия, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Филиппины, Бруней, Австралия, Чаа Зеландия, Мурнуу Көрея, Гонконг, Тайвань, Мексика, Перу, Чили, Океаниядың ортулуктарында элээн каш бичии чурттар болгаш Азия-Оожум океан девискээринің өске-даа чурттары бооп турар.

ОЭКЧ-ниң сорулгазы болза, Оожум океан девискээринге садыг-экономиктиг кады ажылдажылганы база бот-боттарынга ажыктыг кады хөделиишкиннерни калбартырынга салдар чедирери болур. Ынчангаш ооң киржикчилери күрүнелер аваа «үш талалыг» принципби-биле — чазактарның, эртем база ажыл-агыйжы бөлүктерниң шугуму-биле төлээлежип киржир. Киржикчи күрүнелер Оожум океанга экономиктиг кады ажылдажылга Чөвүлелинде тус-тус национал комитеттер-биле төлээлеткен турар.

Мурнундагы Совет Эвилелиниң специалистери ОЭКЧ-ниң ажылынга 1986 чылдан киржип эгелээн. 1988 чылда ОЭКЧ-ниң совет национал комитеди тургустунган, ол 1992 чылдан бээр Россияның национал комитеди апарган. ОЭКЧ-ге ССРЭ-ниң киреринге АКШ болгаш Япония шаптыктап келген. 1991 чылдың сентябрьда Сан-Диегога (АКШ) эрткен ОЭКЧ-ниң Доктаамал комитединиң хуралынга ССРЭ-ни ОЭКЧ-ниң бүрүн эргелиг кежигүнү кылдыр хүлээп көрген. ОЭКЧ-ниң Доктаамал комитединиң 1992 чылдың январьда Гонолулуга болуп эрткен хуралынга Россияның национал комитеди бир дугаар барып киришкен. Доктаамал комитеттің кежигүннери Оожум океанга экономиктиг кады ажылдажылга чөвүлелиниң Россияның национал комитедин ооң мурнундагы ССРЭ-ниң национал комитединиң салгакчызы кылдыр хүлээп көрген болгаш аңаа кыдат болгаш австрали национал комитеттерниң деннели-биле АКШ-тың 16 250 доллары түүнүг дадывыр төлээр кылдыр доктааткан.

ОЭКЧ-ниң дээди органы болур тоску Чиңгине сессиязы (1992 чылдың сентябрьда Сан-Франциского) Россияның ОЭКЧ кежигүнү болур эргезин күштүг кылдыр бадыткаан.

Оожум океанга экономиктиг кады ажылдажылга талазы-биле Россияның национал комитединиң тургузукчулары болза Россияның элээн каш төп ямылары база ведомстволары, Россия Федерациязының составында. республикалар, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн девискээрлери, улуг-улуг коммерция тургузулары база банкылар бооп турар.

ОЭКЧ-ниң Куала-Лумпурга бо чылдың март 22-ден 25-ке чедир болуп эрткен онгу Чиңгине сессиязынга Россияның делегациязынга 18 төлээлекчи киришкен. «Сибирь дугуржулгазының» шугуму-биле Тывадан ийи, Красноярск крайдан, Иркутск областан, Бурятиядан, Читадан — бир, Новосибирскиден —4, база Ыраккы Чөөн үүктүн экономиктиг кады ажылдажылга төвүнден 8 төлээлекчилер Хабаровскиден март 19-та Куала-Лумпурже ужудупкан. Ынчаарга ОЭКЧ-ниң Чиңгине X сессиязынче кайы хире кичээнгей салдынганын мындыг үүл херечилеп турар: ниитизи-биле сессияга 600 кижи кээрин манап турган болза, 900 төлээлекчи чедип келген.

Сессия «Девискээрлериң ажык болуру: бурунгаар хөгжүлдеже орук» деп кол темалыг эрткен. Март 22-де сессияны ОЭКЧ-ниң даргазы, Доктаамал комитеттиң баштыңы доктор Нордон Сопи ажыдып, байыр чедиргениниң соонда Малайзияның премьер-министри дээрги Махагир Мохаммад илеткел кылган. Ол-ла хүн Оожум океан девискээринин чурттарының баштыңнарының чыыжы болган. Аваа Филиппиниының президентизи Фидель Рамос «Оожум океанга кады ажылдажылганың үе-чадазында чаа Филиппиннер» деп темага илеткелди, а ол ышкаш доктор Лоренс Краузе (АКШ), Акира Хосака (Япония) олар 1994-1995 чылдарда Оожум океан девискээрлериниң экономиктиг хөгжүлдезининг баш удур санаашкыннары деп темага дыңнадыгларны кылган. Хүннүң ийиги чартыында «Хостуг садыглаашкын зоналары болгаш девискээрлериң ажык болуру: шиитпирлээр айтырыглар болгаш аргалары» деп темага пленарлыг каттышкан хуралды Кыдаттың национал комитединиң даргазы мистер Ли Луи удуртуп эрттирген. Аваа Таиланттың садыг сайыды дээрги Утал Лмчалгор «Хостуг садыглаашкын дугайында Азия дугуржулгазы болгаш девискээрлериң ажык болуру», АКШ-тың садыг төлээлекчизи Майкл Кандор «Хостуг садыглаашкын дугайында соңгу-америк дугуржулга болгаш девискээрлериң ажык болуру» деп илеткелдерни кылган. Ооң соонда сессияның киржикчилери Малайзияның чурттар аразының садыглажылга болгаш үлетпүр сайыды агай Рафидах Азизтиң «Чөөн Азия болгаш девискээрлериң ажык болуру» деп сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг чугаазын чылыы-биле хүлээп алган. Ол-ла хүн сессияга Индонезия республиканың президентизи Бапон Сухартонун «Сайыраңгай болгаш хөгжүп орар чурттарның аразында харылзаалар: чаа эштежилгениң келир үези» деп темага угуулгазын таныштырган. Дараазында хүнде пленарлыг хуралга «Садыглажыышкынны, ачы-дузаны база акша салыышкыннарын ажык болдурары: Оожум океан девискээриниң ажык девискээрлери» деп темага сайгарылгалар соонда сессияның киржикчилери секциялар аайы-биле ажылдаан.

Март 24-те сессияның пленарлыг хуралынга «Хөй-ниитиниң санал-оналы болгаш девискээрлер кады ажылдажылгазы» деп темага Кыдаттан, Япониядан, Австрациядан, Индонезиядан журналистер болгаш социологтар санал-онал солчуп, чүве чугаалаан. Ол-ла хүн ОЭКЧ-ниң Куала-Лумпурга таныштырылгазы, документилерге ат салырының ёзулалдары болган. Доктаамал комитеттің даргазы Нордон Сопиниң орнунга Кыдаттың национал комитединиң даргазы Ли Луини сөңгаан. Ынчангаш ОЭКЧ-ниң XI Чиңгине сессиязы Кыдатка эртер.

ОЭКЧ-ниң X Чиңгине сессиязы ооң доктаамал комитединиң чөвүлел хуралы-биле доозулган. Ооң ажылынга ОЭКЧ-ниң Россияның национал комитединиң даргазы академик А. Г. Гренберг киришкен.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Куала-Лумпурга бодунуң албан ёзузу-биле база хууда ужуражыышкыннарынга тодаргай доктааган. АКШ-тың Лос-Анджелес хоорайында Колумб университединиң ректору-биле ужуражыышкынга туризмни хөгжүдериниң, Даг-Алтайга, Тывага, Байкалга маршруттарны ажыдарының аргаларын чугаалашкан. Тайваньның экономиктиг шинчилелдер институтунуң президентизи дээрги У-биле албан хуузунда ужуражылгага Тывага даштыкы акша салыышкыннарының дугайында чугаа болган. Дээрги У Тыва-же чоокку үеде эксперт-даргазы бистің бригадага чораан. Өске даргалар келбес, малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургаң келбес боор-дур. Кожуунуң, сумунуң кижи эмчилери база малчыннарга келбестээн.

Бистің ажыл-агыйывыска директорлар ызырынмас, үргүлчү солчур-дур. Ындыг боорга, ажыл-агый канчаң сегинр боор.

К. К. Дүдүп — пенсионер:

— Директорлар солчуп-ла турар-дыр. Амгы үеде ажыл-агый удуртукчузун кижилер шоолуг хүндүлевес, ооң ажылынга дузалавас, деткивес апарган-дыр, чон ажыл кылыксавастаан, ылангыя аныяктар. Чолаачылар база ындыг, Машинам үрелик, бензин чок дээр.

Шаанда аътты ажыглап турган, бо суурувусту тудуп алдывыс. Тайгадан чудук белеткеп, ону аътбиле сөөртүп турдувус.

Амгы бо нарын, берге, кывар-чаар материалдар, артык кезектер тывылбас үеде, шаандакы үе ышкаш, өгну көжүрерде, сиген-ширбиниш белеткээрде аътшарыны ажыглаза эки хире. Ону ам ажыглаар үе келген.

С. М. Дугер — хойжу:

— № 1 хойжу бригада малчыннары телевизор көрбейн тур бис. Рыноктун кадыг-берге бо үезинде удуртукчу болуру берге. Ындыг-даа болза бистің бо үндүртүп, киирип ап турарывыс директорларывыс ажылдың бергезинден ажылдан үндүрзүн дээш сула салдынып туруп бээрлер-дир. Оон тер чорударын аазаан. Мурнуу Көрейниң төлээзи Чан база Японияның экономика университединиң төлээлекчизи-биле Тывага экономика база бизнес талазы-биле специалистерни белеткээринге дуза көргүзериниң дугайында чугаа болган.

Тыва Республиканың Президентизи Малайзияда Россияның элчин черинге Воровьев, Россияның садыг палатазының төлээлекчизи Богданников олар-биле ужуражып, амгы үеде ол чурт-биле болгаш ОЭКЧ кежигүннери чурттар-биле харылзааларның хөгжүлдезининг айтырыгларын чугаалашкан. Оон ангыда Ш. Д. Ооржак ангы-ангы чурттарның ажылагыйжы бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужурашкылаан. Чижээ, ОЭКЧ-ниң амгы чаа сонгуткан даргазы Ли Луи-биле ужуражылга үре-түүнелдиг болган. Аваа Тываның ОЭКЧ-ге киреринин, дээрги Ли Луиниң Тывага, Новосибирскиге кээп болурунуң айтырыгларын тургускан. Чалалганы дээрги Ли Луи өөрүп хүлээп алган база Байыр чедирген адресте көдүрген айтырыгларны кичээнгейлиг сайгарып көөрүп аазаан. Ол ышкаш Истен аалчылар бажынынга даштыкы журналистерге болгаш ажыл-агыйжы бөлүктерге калбак парлалга конференциязын эрттирген. Ол аваа Россияда байдалды ооң сенаторунун туружундан, бодунуң көрүп, билип турары-биле тодаргай тайылбырлаан.

Ш. Д. Ооржак ОЭКЧ-де Россия ам-даа бижыгын турумчуваанын айытышаан, ол талазы-биле Черномырдинге, Шумейкога, Козыревке, өске-даа чогуур албан черлериниң удуртукчуларынга: «Сибирь дугуржулгазының» удуртулгазынга илеткээрин айыткан.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ооң соонда журналистерниң салган айтырыгларынга харыылаан. Айтырыгларның аразында «Кандыг чем сонуургадыңар, кандыг суй-белек эккелдиңер?» деп амыдыралчы бөдүүн айтырыглардан эгелээш «Силер Малайзияга, Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей Индияга чордунар, ол ийи аянчоруктуң ниити болгаш ылгалдыг талалары чүл?» дээн чижектиглери база бар.

Ш. Д. Ооржак Малайзияның дугайында эгезинде тайылбырлаанынга немей ол чурт бүгү талаларындан далай, океан-биле бүргеткенин, кыш деп чүве көрбес ындыг черде, эквадордан үүгле 4 градус сонгаар чыдарын, каас-чараш, мөңге ногаан чурумалдын айытпышаан, сессияның киржикчилеринге чем столунга 17 янзы чемнерни шилип алыры-биле салган турганын сонуургаткан. Малайзия кыдат болгаш индий улуг культураларның кады денге бирикшип, хөгжүп турары чурт. Ында сарыг шажының улуг дуганынга чораан үезинде Шериг-оол Дизижикович бодунга суй-белек кылдыр «Өлчей-удазынны» шилип алган. Бирги айтырыгга харыы ындыг. Ынчаарга Тываның ийи удуртукчузунуң үе талазы-биле барык денге чыгыы эрткен аян-чоруктарының ниити үүлү чүл дээрге олар Россияның болгаш Тываның даштыкы политиказының ажык байдалын херечилеп турар. Ылгалы чүл дээрге К. А. Бичелдейни индий парламент чалаан, а Президент чазак шугуму-биле делегациясының составынга киржип чораан. Шиитпирлээринге, чугаалажырынга киришкени айтыыглар хөлчок улуг ылгалдыг-даа болза, оларга хамаарыштыр Россияның база Тываның туружун илередири, ажыктыг чугаалажыышкыннарны чорудары ниитилешкек болган.

Президентиге республиканың иштики амыдыралынга хамаарышкан айтырыглар база салдынган. «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттарның салымчолунга хамаарыштыр харыыларда бир талазындан идегел бар-даа болза, бо үениң байдалы-биле ында нарын, шиитпирлээри кончуг берге бооп турар айтырыгларны Президент тайылбырлаан. Тургустунуп келген арганы ажыглап, теле-радиожурналистер боттарының бөгүнгү берге айтырыгларын база тургускан. Телетөп чеже-даа федералдыг өнчүге хамаарыр болза, ол Тывага ажылдап турар, ында бистің кижилеривис биске дээш ажылдап турар, ынчангаш ынаар сагыш салбазының аргазы чок, дузалаар апаар бис деп бодалды Ш. Д. Ооржак илереткен.

Мижит-оол СААЯ.

ЧАА ДИРЕКТОРНУ СОҢГААН

Эрзин кожуунуң Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агыйының ажылчыннарының болгаш тускай эртемниглериниң хуралы болуп эрткен. Аңаа совхоз директору Б. Ш. Бамба 1993 чылда ажылагыйның кылып чоруткан ажылының түүнелдери болгаш моон соңгаргы сорулгаларының дугайында илеткелди кылган.

— Коллективтиг ажылагыйының экономиказының кол үндезини — мал ажылы. Малдың баш саны өзер тудум, чыл санында улам кудулап турар. Ооң кол чылдагааны — малдан ап турар төрүүр 100 башка онааштыр малдың чаш төлү коллективтиг ажыл-агыйлардан эң-не эвээжи бистің болган. Төрүүр 100 башка онааштыр 55 хураган, 34 бызаа, 46 кулун камгалап алганывысты чугаалаарга-ла четчир.

Малдан алыр продукциялар эът, сүт, дуктү бүдүрериниң бот-үнези улуг, хөй чарыгдалдарны үндүрүп, эвээшти бүдүрүп турар бис. Күрүнеге садарының планнары күүсеттинмээн. Оларны күрүне садыш алырда, чиик өртек-биле хүлээп ап турар. Ынчангаш мал ажылында улуг карылгалыг ажылдаан бис.

Эрткен чылын 81 мыйыстыг бода мал, 2685 хой, 90 чылгы өлген. Бо чылдың январь, февраль айларда чамдык малчыннар онааштыкан ажылынга ээ-харыысалга чогу-биле дыка хөй малдарны өлүрген болгаш чидирген. Бо чылын мал чеми четчир, кыш соок чок, хар чуга болуп турар. Ол хирезинде хөй малды өлүрүп, чидирип турарывыстан кандыг орулга кирерил?

Бистің коллективтиг ажыл-агый ниитизи-биле күрүнеге 297 млн. ажыг рубль өрелиг.

Сүт-бараан фермазын тударынга хөй чарыгдалдарны үндүрүп турар. Оон киирип ап турар орулга колдуунда чок деп болур. Эрткен чылын чер ажылындан орулгалыг ажылдаан, тараа культураларындан бедик дүжүттү ажаап алган. Күрүнеге дыка хөй тарааны дужааган. Ам-даа тарааны дужаап болур, 100 тонна арбайны күрүнеге дужаар дээрге, автомашиналар чедишпес.

Ол ышкаш автотранспорт, тудуг айтырыгларынга илеткелчи доктааган.

Кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги В. Н. Эгер сөс алгаш, кожуунуң коллективтиг ажыл-агыйларының эрткен чылда канчаар ажылдаанын чугаалаан:

— Кожуунуң дөрт ажыл-агыйы карылгалыг ажылдаан. Хүн бүрү өртектер өзүп, акшаның үнези чидип турары-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Кывар-чаар материалдар, машина-техника, артык кезектер, хөмүр-даш болгаш өске-даа үүлдер садып алырынга акша-ла дээр. Ажыл-агыйларда херек кырында акша чок.

Мал бажы кудулап турар. Малдың өлүп хораары, чидирери хөй. Ол дээрге ийи-чаңгыс малчыннарның ээ-харыысалга чогундан болуп турар.

Амгы үеде кожуунда ажыл-агыйларда мал ооллаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Төрүүр хойнуң 41 хуузу, инектиң 7 хуузу төрээн. Төрүттүнген чаш малдың санаашкынын, дугаарлаашкынын чогуур үезинде чоруттунмайн турарынга ол доктааган.

Ол ышкаш тудуг-суур, часкы тарылгага белеткел ажылдарынга болгаш ооңдаа өске айтырыгларга хамаарыштыр база чүве чугаалаан.

Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агыйга директорлар ызырынмас, эрткен чылдан бээр ам 4-кү директорну соңгууру-биле хүннүң ийиги организастыг айтырыынга чугаалажыр дугайында бодунуң чугаазынга ол немеп каан.

Айтырыглар, харыылар бергилээн соонда, саналдар эгелээн.

В. С. Кара-Сал — малчын:

— Бистің № 1 хойжу бригадада төрүүр хойлуг 6 кодан бар. Бистің кодан төрүүр хойлуг бис. Сакманчылар ажы-төлүвүс-биле ажырбас. Хой төрүп эгелээн. Малдың чаш төлү онча-менди. Суг сөөртүр машина биле мал эмчизи чоруп турар. Хой даваннары тастап турар. Мал эмчизи чоруп турза-даа, эми ховар боор-дур. Бо хүннерде херек чугула эмнер чок бооп турар.

Кожуун чагыргазының даргазы бистің бригадага чораан. Өске даргалар келбес, малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургаң келбес боор-дур. Кожуунуң, сумунуң кижи эмчилери база малчыннарга келбестээн.

Бистің ажыл-агыйывыска директорлар ызырынмас, үргүлчү солчур-дур. Ындыг боорга, ажыл-агый канчаң сегинр боор.

К. К. Дүдүп — пенсионер:

— Директорлар солчуп-ла турар-дыр. Амгы үеде ажыл-агый удуртукчузун кижилер шоолуг хүндүлевес, ооң ажылынга дузалавас, деткивес апарган-дыр, чон ажыл кылыксавастаан, ылангыя аныяктар. Чолаачылар база ындыг, Машинам үрелик, бензин чок дээр.

Шаанда аътты ажыглап турган, бо суурувусту тудуп алдывыс. Тайгадан чудук белеткеп, ону аътбиле сөөртүп турдувус.

Амгы бо нарын, берге, кывар-чаар материалдар, артык кезектер тывылбас үеде, шаандакы үе ышкаш, өгну көжүрерде, сиген-ширбиниш белеткээрде аътшарыны ажыглаза эки хире. Ону ам ажыглаар үе келген.

С. М. Дугер — хойжу:

— № 1 хойжу бригада малчыннары телевизор көрбейн тур бис. Рыноктун кадыг-берге бо үезинде удуртукчу болуру берге. Ындыг-даа болза бистің бо үндүртүп, киирип ап турарывыс директорларывыс ажылдың бергезинден ажылдан үндүрзүн дээш сула салдынып туруп бээрлер-дир. Оон уламындан чолаачылар, трактористер болгаш өскедаа ажылчыннар оларны дыңнавас, хүндүлевес-тир. Ынчангаш негелделиг, ажыл-агыйжы кижилерни соңгууру чугула деп бодаар мен.

Малчыннарда онааштыкан ажылынга харыысалга чок кижилер база бар. Оларны база черле солуза канчаң баар боор. Бистің бригадада, хойжу коданнарда чүс четпес азы чүс ажыг бригаданың хойлары бар. Ол хойну чаңгыс черге мөөңнээш, бир коданга 400 чедир, ооңдаа хөй кылдыр каткаш, чаңгыс өг-бүлеге хүлээдип бээри чугула.

Малчыннарның алыр акшашалынын хереглекчилер ниитилиниче шилчидип, кожуун чагыргазының социал камгалал килдизи пенсионерлерге талоннар берип каар. Оон ажыл-агыйга быжыглап каан автомагазинден садыглаар кижилериң данзызын берип каан болур. Оон садыглап алыр дээрге куруг, идик-хеп аймаа чок боор-дур.

Л. Ч. Сандык — Сарыг-Булуң суму чагыргазының даргазы:

— Коллективтиг ажылагыйының директорларын соңгуп ап келдивис. Олар бистің аравыска өскен, бола ажыл-агыйының кижилери-дир. Олар чай чок кадында арагалапкан боор, ажылындан үндүрткен боор-дур. Оон база бирээзин соңгуп алыр. База-ла ындыг боор-дур. Оларны көөрге эртенгиниң 11 шакка чедир турган, оон көзүлбейн баарлар. Корум-чурум айтырыынче моон соңгаар улуг кичээнгей салыры чугула.

Магазинге арага келирге аныяктар-даа, улгады берген эр кижилер эдержип алган, оон ыравас боор-дур. Суурда бүдүү арага садып чаа директор контора аппарадын, өске-даа специалистерни солуур, солувазын боду өөренип көөр дээн ышкаш өске-даа хөй санныг айтырыгларга доктааганнар.

Ооң соонда организастыг айтырыгже кирген. Коллективтиг ажыл-агыйның директорун соңгууру. Аваа беш кандидатты депшиткен. Оларны чажыт бадылаашкын-биле чорудар. Ол кандидаттарның программазын дыңнаарын хуралдың киржикчилери саналдаан. Ынчангаш дыңнаан. Директорга бир кандидат бодунуң кандидатуразын уштурун дилээн. Ынчангаш чажыт бадылаашкынның бюллетениниң данзызынга 4 кижи киирген. Чажыт бадылаашкынның түүнелинде Байдаг суму чагыргазының даргазы Байыр Чорбаевич Севилбаа хөй бадылаашкынны алгаш, Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агыйның директорунга соңгуткан.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ЧУРУМНУГДА ЧУРТТАКСАНЧЫГ

Кожуун чагыргазының коллегия хуралы Торгалыгга чоокта болуп эткен. Тус чер чагыргазының даргазы Олег Дамбааның илеткелин дыңнап олургаш, ук черниң шолбаннарын, күш-ажылдың мурнакчыларын сактып келдим.

Маңаа салбыр эргелекчилеп турумда Санчы Тумат (ол ам бистиң аравыста чок) бригадирлээн фермага мыйыстыг бода малдың баш саны ийи муң ажып турган. Кожайның саанчыларының холу дынзыг, үүле-херээ бүдүүгүр ажылдап турдулар. Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Ленин, Октябрь революциязы, Кызыл Тук орденнериң эдилекчилери Макпал Тюлюш, Мария Балдан, Анайбан Шивитти, Тас Дамбааны канчап уттур боор. Эки кылган иш элеп читпес-ле болгай. Көкыс Санчы Тыва АССРниң Дээди Совединиң депутадынга ийи чыышта соңгудуп, чоннуң бүзүрелин чаалап ап-даа чорду.

Бичик, Зоя Натпит-оолдар (авашкылар), Дугараа Хуурак-оол, Дыртый Монгуш, Кара-кыс Санчай-оол, Донгак Долчанмаа, эр саанчы Маадыр-оол Чунарев эки-ле ажылдап чораннар. Ынчан сүт сөөртүр машиналар чолаачылары Семис-Солдат, Арган-Солдат сугларның машиналарынга эртен, кежээ сагган сүт савазырап турду. Эки-ле аа! Ам ынча сүттү садып, саарып турган болза? Чоокта чаа сүт заводунга Арган-Солдат бичии сүт чайтыладып алган кээрге, кочулап турдум.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта чыл эгезинде мыйыстыг бода малдың нинти саны 475 чедип турарын чагырга даргазы илеткеди. Үлгүүр ышкаш арган инектерден хөй сүт кайын сагдынар. 1992 чылдың чазынында ук ажыл-агыйның кол зоотехниги Алдын-оол Саян артындан хунажыннар садып чорда Шушенск районнуң төвүнге ужурашкан мен. Аттыг-сураглыг Кожай, Торгалыгның малын кымнар чипкенил? Каш-ла чылдарда дыка-ла хоозураан аа? Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол «Кожай биле Торгалыгны» анаа-ла чогаадып кагбаан-на болгай.

Торгалыг ногаа-чимис, картофель, тараа өстүрериңге таарымчалыг оран. Арат ажыл-агыйлыг кижилерге суг дыка-ла эптиг чер. Малманның кызырылганы амыдыралга дүвүрээзиннг болза-даа, чаңгыс быжаадан байып болур-ла болгай. Эки чурттаар дизе, эки ажылдаар. Сагыш-сеткилди, кылыр ишти чаңгыс аайландырып, эп-найыралдыг ажылдаза, үүле-херек бүдер дээрзинге бүзүрээр мен.

Коллегия хуралынга даргаларның, эш-өөрнүң ажыктыг саналдарындан чамдык айтырыгларны киирип көрейн.

КЛУБ ИШТИНДЕ АЪТТАРЛЫГ АНЫЯКТАР ДУГАЙЫНДА

Өлүм-чидим, хан-чинни, муңгаранчыг карак чаштарын чугаалавайн, клуб иштинде аъттарлыг кижилер халдып турар апарганын Юрий Гагарин аттыг Культура бажыныңның директору Маадыр-оол хөөн каранчыг саналдады. Ылап-ла шын, ол хамаанчок суурнуң чону ол ат-алдар чок «барасканнардан» корткаш, бажыңнарынга эртежик-ле тыртыыштангаш олуруптарын, бо бүгү байдалды чалданыш, коргуш чокка эдип аарын аныяк чагырыкчы Олег Дамбаадан чон негеп, дилеп турдулар. Бо багай, сула чаңнаашкыннар арагалаашкындан үнүп турарын кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Мария Монгушовна Дамчай тодаргай фактыларны киирип турган, саналынга чугаалады. Корум-чурумну тударынга суурнуң удуртукчулары, тускай эртемниг кадрлары боттары эгелекчи чоруун көргүзерин дарга сүмеледи. Клуб иштинге аъттыг халдып турган «маадырларны» туткаш, истелгезин дарый чорударын кожуунның шагдаа, прокуратура органнарындан амыхуумда дилеп олур мен.

ДИРЕКТОРНУҢ ҮГЕ ХӨҢНҮ ЧОК ИРГИ?

«Совхоз директорлары суму чагырыкчыларының бирги оралакчылары болур» — деп, кожуунның чагырга даргазының бирги оралакчызы Т. С. Оюн саналын эгеледи. Ийе, ындыг-даа болур ужурлуг. Хүндүлүг Президентивис Ш. Д. Ооржак телевидениеге-даа, сессияга-даа ындыг янзылыг чугаалап турганын көрүп, дыннап, солуннардан номчаан мен. Харын-даа чагырыкчының шалыңының бежен хуузу хире акшаны совхоз директорунга төлээр. Шаг-үе бергедеп турда, демнежип ажылдаары чугула. Чадаг чагырыкчыга машиналыг директор четтирбес-ле болгай. Совхоз директору В. А. Чөржей-оол ийи чылын Шагаан-Арыгдан ажылдап тур. Кижилер безин аъттарлыг клубка халдып турары директор кижиге баа-демдек деп бодаар мен. Васаатыг Чөржей-оол Т. Оюн дарганың чугаазының эгезинге таарзынмааны-ла ол боор: «Мени оралакчыга бөгүнден эгелеп томуйлаарынар ол бе?» — деп, чиктии кончуг айтырды. Чагырыкчы-биле директорга бүгү-ле экини күзеп, үстүнде шүгүмчүлелдиг айтырыгларны демниг эдип, Кожай биле Торгалыгга кончуг эки ажылдаарын күзедим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Хайыракан сумузунуң чагырга даргазы.
Улуг-Хем кожуун.

БАЗА КАТАП ОЛ-ЛА АЙТЫРЫГЛАР

Кызыл кожуунның ажыл-агыйларында кыштаглаашкынның канчаар чоруп турарының дугайында айтырыгны кожуун чагыргазының коллегия хуралынга дыңнаан. Ол айтырыг талазыбиле дыңнадыгны көдээ ажыл-агый эргелелиниң улуг зоотехниги М. Ы. Каралосбаев кылган.

Бо чылдың март айда байдал-биле алырга, кожуунның ажыл-агыйларында 5508 баш бода мал, ооң иштинде 1976 баш инек, 45994 баш шээр мал, ооң иштинде хой 36692, өшкү 9302 база 2435 чылгы, 7853 баш хаван, 288 теве, 328 иви, 1936 сарлык кыштаглап турар.

Кожуунның колдуунда бүгү девискээринде хой оолдаашкыны калбаа-биле эгелээн. «Сукпак» совхозбиле кады санаарга, кожуунда 22188 баш төрүүр хой бар. Бо хүннерде оларның 9658-и хураганнапкан болгаш 8 муң ажыг чаш төл камгалап алдынган. «Х Улуг хурал» база «Шамбалыг» совхозтарда хой оолдаашкынының байдалы өскелериндe эки чоруп турарын коллегия хуралы демдеглээн. Ол ажыл-агыйлар мал чемин чогуур үезинде кыштагларга чедирип, херек инвентарь аймаан белеткеп, сакманчыларны четчелээн. Төрүттүнген чаш мал төлүнүш үеедун кылып, дугаарлаашкынын организастаан, чогуур документилерге демдегледдеги база чоруткан.

Ынчалза-даа ниитиниң малының кыштаглаашкынының база хой оолдаашкынының чоруп турарында улуг четпестер бары кожуунга чоруткан хөй кижи киржикчилиг хыналдарды илерээн. «Сукпак», «Тиилелге», «Кара-Хаак» совхозтарның кыштагларынче суг чедирилгези үзүктели бээр таварылгалар турган. Чаа төрүттүнген чаш мал төлүн төрүттүнери билек, учетка алыры, дугаарлаарында четпестер азы ону озалдап чорудары малчыннарның ээ-харыысалгазын кудуладып, а харын ниитиниң малын бузуруп, отчет-учетту будаарынга чылдан чылче идиг болуп турарын санал бергеннер шыңгыы шүгүмчүлээн.

«Кара-Хаак» совхозтуң чаа төрүттүнген хураганнарын № 24 майыкка көргүспээн болган. «Сукпак» совхозка малдың санаашкынын кылып комиссия, специалистер чеде бээрге, чаа төрүттүнген малдың чогуур документациязы чок болган. Оларның чаңгызын-даа бир ай дургузунда дугаарлаваанны илерээн. Хойжуларда «Малчынның дептери» чок. Оозу бар малчыннарның кадарын турары быжыглаттынган малының дугайында бижимелдери ында чок болганы элдептиг. Бо чылдың эгезинден тура малдың шимчээшкининиң дугайында демдеглелдерин база кылбаанын чүүн-биле тайылбырлаарыл? Ол-ла санаашкын үезинде совхозтуң ирттерин директорнуң, кол зоотехниктиң база бригадириң чөпшээрел бижиктери-биле аңгы-аңгы өртектерге садып үндүрүп турганы база илерээн.

Кожуунга чоруткан мал санаашкынының түүнелинде ниитизи-биле 265 баш хой, өшкү четпес болганы — мал ажылында отчет-учеттуң кошкаанын, контроль-хыналданы, санаашкынны доктаамал чоруткан турарының херечизи.

Мыйыстыг бода малдың, хаваннарның ажаалда-чемгерилгезинде улуг четпестер бар. «Көк-Тей» совхозтуң сүт бүдүүлгези эрткен чылдың ийи айлары-биле деңнээрге 52,2 тонна, а «Х Улуг хуралда» — 13 тонна, «Тиилелгеде» —50,2 тонна, «Шамбалыгда» — 14,8 тонна эвээжээн. Бир инекке онааштыр алырга, ол-ла үеде сүт саалдасы үстүнде совхозтарда тус-туста дараалаштыр 125 кг, 74 кг, 43 кг, 38 килограммга кызырылган.

1993 чыл-биле деңнээрге төрүүр бода малдың хуузу «Көк-Тей», «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарда дыка кызырлып турары улуг дүвүрелди болдурган. Чүге дээрге хөй сүт алыр деп бодаар болзувусса, ниити бода малдың аразындан төрүүр инектериң хуузун чогуур зоотехниктиг негелдеге чедир көдүрбес болза, сүт бүдүүлгези немешпес, а харын улам бадары, ылаңгыя тускай эртемниглерге, кымдан-даа артык билдингир.

Четчир санныг мал чеми, кажаа-хораалар база специалистер бар турда-ла, оларны багай ажаап-тудуп база чемгерип келгининден «Көк-Тей» совхозтан 20 баш, «Тиилелгеден» — 34 баш, «Шамбалыгдан» — 11 баш бода мал өлген. Хаваннар бажын камгалап алыры-биле ажыл «Көк-Тей», «Сукпак» совхозтарда өске ажыл-агыйлардан дээредевейн турар.

«Үстүнде айыттынган улуг четпестериң үнүп кээп база оларның чылдан чылче катаптап турарының чылдагааны черле үдел?» деп айтырыгга харыысны кожуун чагыргазының коллегия кежигүннери бээрни кызыткан. Ооң бир кол чылдагааны — көдээ ажыл-агыйның специалистериниң бот-харыысалга чок, багай ажылының база совхоз директорларының удуртулганы суларадып, негелдерни кошкатканындан болуп турар деп коллегия хуралы чөп түүнээн.

Совхозтарның техниктиг чөвүлелдери сөөлгү чылдарда ажылдавастаан. Мал ажылын чорударының технологиязын үрээнинден чогуур, шыңгыы негелде чок, ооң продуктулуг чоруун кудулатканы дээш база читкен малдың «дуюун» тургузар талазы-биле (мурнуку чылдарда ышкаш) материалдыг харыысалга онаавайн турары чажыт эвес.

Мал бажын ай санында санап, ооң түүнелин чугаалашпайн келген. Мал айтырыын чамдыкта чугаалашса-даа читкен, өлген малдарның база чедир албаан продуктуларның орнун тургузарының дугайында документилерни, актыларны чогуур үезинде кылбайн база истелге органнарынче киирбейн турарын хуралга шүгүмчүлээн.

Кожуун чагыргазының коллегиязының эвлчеглиг ол хуралы ниитиниң малын самчыгдап-төтчеглеп, улуг база чаш-даа малдың санажылга-учедун багай чорудуп турары дээш «Сукпак» совхозтуң директору А. Д. Монгушка шыңгыы доңгулданы онаап, айыткан четпестерни дарый эдерин аңаа дааскан.

Мал ажылын чорударында улуг четпестери, мал бажының кызырлып турары, ооң өлүп-хораарын болдурганы, продуктулуг чоруун чавызатканы дээш «Көк-Тей» (С. М. Достай), «Тиилелге» (К. Н. Куулар), «Кара-Хаак» (Д. Х. Монгуш), «Х Улуг хурал» (П. Х. Баяндалай) совхозтарның директорларына база административтиг хемчегни онааган.

Мал ажылында үстүнде айыттынган улуг четпестерни дарый чайладыры-биле совхоз директорлары, специалистер дараазында хемчеглерни тода, дээштиг ап чорудуп, кыштаглаашкынны, мал оолдаашкынын чединшкинниг доозары-биле хуралдан доктаатканы болза:

— читкен малдың «дуюун» тургузар, учет-отчетту чурумчудар;

— мал санаашкынын ай бүрүзүнде чорудуп, малдың шимчээшкинин «Малчынның дептеринге», № 24 майыкка доктаамал көргүзер;

— чаа төрүттүнген чаш мал төлүнүң кинр бижиирин болгаш дугаарлаарын төрүттүнгениниң дөртку хонуундан эрттирбейн кылыр;

— кожуунның көдээ ажыл-агый эргелелинге мал отчедун график ёзугаар ай санында дужаарда, баштай боттарының техниктиг чөвүлелинге көрүп, кандыг тода хемчеглер алганының дугайында документилерни туда эккээрин моон соңгаар чурумчудар;

— малды кадарчы чок сула салыптар чорукту болдурбас, кодан бүрүзүнге дүнеки дежурныйлаашкынны база хыналда-контрольду доктаамал чорудар;

— малдың ажаап-тударын, чемгерерии ветеринария-зоотехниктиг норма-негелделерге дүүштүр чорударын хандырар; малдың бөлүк аайы-биле чемгерилге рационунуң чогуур балансызын тургузуп, ооң күүселдезин шыңгыы негээр;

— көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүреринiң база ону сайгарып-чарыгдаарының шыңгыы учедун кылыр;

— мал бажының үзүн аайы-биле өстүреринiң тодаргай хемчеглерин — планын квартал болгаш чыл аайы-биле ажылдап кылыр;

— суму чагыргаларының даргаларынга бо доктаалда айыткан айтырыгларга хамаарыштыр көдээ ажыл-агыйның бүгү ажылдакчыларының база ажылчы чоннуң ортузунга чогуур тайылбыр ажылын чорудуп, айыткан четпестерни чайладырының тодаргай хемчеглерин дарый алырын дагзыр...

Че харын, кожуунның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларын чемелеп, оларның эвлчеглиг «чунар-бажыннаашкынын» кожуун коллегиязы кылган-на-дыр. Ам бодап олурарга, ол улуг четпестер кожуунга бөгүн, дүүн, а харын бо чылындаа тургустунуп келбээни билдингир. Ажылды дорт харыылап турар удуртукчулардан чөптүг, шыңгыы негелдени кылыры база чугула болбайн аан.

Ынчалза-даа **«Кожуунның көдээ ажыл-агый эргелели** (бо чылдың эгезинден чаа ажылдаан начальник Д. М. Ооржакты санаваска), кожуун чагыргазы (даргазы, көдээ ажыл-агый талазыбиле тускай эртемниг А. К. Бакулин) моон мурнунда чүү көрүп, канчаар удуртуп турганы ол?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр-дир. Шыны херек, Д. М. Ооржак айыттынган четпестерни эдер дээш, ажылынга бердинип, «билээн сывырныпкаш» дүн-хүн чок ажылдап киришкен дарга болду, а түүнелин амыдырал көргүзе-ле бээр болгай. Үстүнде айыткан мал ажылында улуг четпестер бо ийи удуртукчунуң арыннүүрүнге база онаажыр апаар деп бодал-биле бо үүлдү доозуксадым, «Бүзүре — ынчалза-даа хына» деп мерген сөстерни сагындырыксадым.

Чапай СОТПА.

Малчыннарның дүвүрели

БИСТЕ КАМГАЛАЛ ЧОК

Үе-шаг баксырап, ажылхожул шуудавастаан бо шагда оор-сук көвүдеп, октуг-боолуг үптеп турар апарды-ла. 20 чыл чаңгыс өг, ашак-кадай малчыннааш, ындыг чүве дыннап, көрүп чорбаан бис.

Баян-Колга ок-боо-биле үптээшкин 1994 чылдың февральдың сөөлгү дүнелеринде болду. Бир дүне боолуг улус малчын С. С. Лишкиниң, ооң дараазында дүне малчын М. Б. Далаажыктың коданнарынче кирип, үптээшкин кылганнар. Баштайгы аалдың херээжен ээзи ыт ээре бээрге үнүп кээрге-ле кажаа чанында боо чык-ла дээн. Чаян болуп, ок дегбээн, чаны-биле эрте берген. Өгнүң эр ээзи удур туржур дээрге, боо чок болган.

Далаажыктың коданынче 4 аъттыг улус боолап турган. Дүүргезиниң беш-алды огун камнап, удур боолап турган, амы-тынныг үнген. Кадайы Кызылда эмчиде оглун көрүп чоруй барган, аалга дың чаңгыс турган малчын-дыр. Үш кижи боолап турда, бирээзи ойну өрү келгеш, аъдын алгаш барган. Бо чорукту Кызыл кожуунның шагдаа чери истеп турар. Мен үптекчилерни бижиир-даа бодаваан мен, анаа чижек кылдыр барымдаазын бижип ор мен. Кижи-биле кижиниң дең эвес чоруун кайгап чор мен.

Малчын бистер үптекчилерге удур туржур чепсээ чок турда, төпте улуг даргалар ийи-үш боолуг, ийи машиналыг болурлар-дыр. Оларда кандыг боо-моңгу чок дээр силер: «Барс», «Лось» ССК деп 10 эттинер. «ТОЗ», анчы, дайынчы карабиннер, пистолеттерге чедир. Мырыңай чамдыктарында автоматтар, пулеметтар, гранаталар-даа бар чадавас. Үүден корткаш, азы чүү хыдып-кырар дээш улуг даргалар шериг дег дижинге чедир чепсеглеңгенил?

Малчыннарның бот-камгалалы чок-тур. Ооң дугайында кым-даа сагыш човавайн турар. Хос дүүргелер эвээш кезиивисте бардаа бол, быстан, дары, тараа, картөч октар — шуут чок. Малчыннарга ону сатпас-даа, чүгле керээлиг аңчыларга садар апарган. Малчын өглерде ол хос мургулар анаа-ла тургулаар. Ок чокта хей-дарыбиле дааш үндүрерге, үптекчилер бөрүлер дег дезе бербес-ле болгай. Харын бодуңну кайыын боолап турарыңны айтып бергениң ол.

Газ балон, газ пистолет садып алыңар дээр боор силер. Үптекчилер кижиже хаайын дөгеп бербес-тир ийин. Ооң ажыы чок. Малчыннар шагдан тура араалыг боолар дилеп келген, ол дилег ам-даа харыы чок арткан. Чайын адыг чазыйлаары база берге.

Эки боолар-биле малчыннарны хандырарын дилевишаан, мээң бо дилээмни Президент, чаа Чазак өөренип көөрүн идегедим! Оон башка моон соңгаар малчыннаары коргунчуг, айыылдыг-дыр!

Даргаларда араалыг боолар хавырып, күрүне өнчүзү кадагалаан, черниң черинде малчын бистерге үлеп берзе ол ажыктыг боор. Малчыннарның дилээ бүдер болзун, курай, курай!

Алексей ТАС-ООЛ.
«Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Чурттаар оран-бажың

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫН КҮҮСЕТПЭЭН

Бистиң өг-бүлевис кежигүннери хөй, чеди кижи бис. Чурттап турар бажыңывыс бичии, ында сыңмарлажып орар-дыр бис. Ачам Хеймер-оол Хертекович Шыырап—аарыг, Ону барымдаалааш, эмчилер бажыңны эвлчеглиг чок алырының талазыбиле тускай шынзылганы берген. Ол документини ачам ап алгаш, хоорай чагыргазының удуртукчуларының (З. Н. Сат, С. Н. Аракчаа) хүлээп алыышкынынга кирип чораан. Ооң соонда хоорай чагыргазындан улус каш-даа катап бистиң бажыңывыска кээп, канчаар чурттап орарывысты хынап көрген. Бичии, тар бажында чурттап орарывыска бүзүрээн. Ол хирезинде биске чурттаар бажың бээр дугайында сагыш салбаан.

Айтырыг шиитпирлеттинмейн туруп бээрге, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка ачам, авам, мен билдириишкин бижээш, биске чурттаар бажың бээрингe дузалажырын дилединвис. Билдириишкинивисти Президент кичээнгейлиг өөренип көргеш, Кызыл хоорай чагыргазынга (даргазы З. Н. Сатка) биске бажыңны бээр айтыышкынны берген турган.

Ам-на таарымчалыг бажыңны алыр боор бис деп идегеп орган бис. Херек кырында хоорай чагыргазы Ш. Д. Ооржактың берген айтыышкынын бөгүнге чедир күүсетпээн. Бис бодап көөрүвүске, Президент кижиниң айтыышкыны хоойлу болур ужурлуг, ону ооң чагыргазында турар органның удуртукчулары күүседири албан болгу дег. Бистиң, чоннуң соңгуп алганы Президентиниң айтыышкынын чүге күүсетпейн турар улус, ону кижи кайгаар чүве-дир. Ам ооң өске кымга айтырыг тургузар, кымдан дилег кылыр бис. Президентиниң айтыышкынын күүсетпес улустуң орта ажылдап орган ажыы бар бе? Бо айтырыгны бодап, сайгарып көөр үези келген хире-дир.

Президентиниң айтыышкынын күүседириниң орнунга, хоорай чагыргазының чамдык даргалары чурттаар оран-бажың чок кижилерге бээр ужурлуг бажыңнарны боттары, ажытөлү, төрелдери кара туразында үлежип ап турар болу берген. Ол дугайында «Шын», «Тувинская правда» солуннарга тодаргай бижээн. Ол чурум үреп турар кижилерни хемчег албас-ла чүве-дир. Кара угаан-биле бодап көөрге, хоойлу ёзугаар эвес алган бажыңнарны хавыргаш, бис ышкаш чурттаар чери чок улуска берзе эки-дир. Ынчангаш хоорай чагыргазының удуртукчуларындан бисти кээрген көөрүн, оода ийи өрээл бажындан бээрин дилээр улус-тур бис.

Эскерип көөрге, бажыңнарны хуужудуп турарында четпестер база бар. Хоорайда бажыңнарны хуужудуп ап турар кижилер колдуунда-ла орус эштер. Оларның дыка хөйү ийи-үш бажыңнарлыг болуп турарын чон билир.

Айнаа САРЫГ-ХУУРАК.
Кызыл хоорай.

КАДЫ АЖЫЛДА ЖЫЛГА—НАЙЫРАЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

— Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол бо чылдың февраль, март айларында Москвага болгаш Австрияның Зальцбург хоорайынга болган конференцияларның ажылынга киржип чораан. Конференцияларга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле солуннуң корреспондентизинге ол интервью берген.

— Ажылымның аайы-биле делегей чергелиг ийи конференцияның ажылынга кириштим. Баштайгызы «Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш хостуг демократияның, хоойлу-дүрүмнүг күрүненин база кижиниң эргелериниң принциптериниң амыдыралга боттаныышкыны» деп темалыг бо чылдың февраль 14-18 хүннеринде Москвага РФ-тиң Даштыкы херектер яамызының төп прессазынга болуп эткен. Февраль 26-дан март 5-ке чедир Австрияда Зальцбург хоорайга «Федерализм болгаш националдар аразында чөрүлдээлерни шиитпирлээри: делегей дуржулгазы болгаш келир үе» деп кол айтырыглыг конференцияга база киржир аргалыг болдум.

— Конференцияларга санал-онаалынар бердинер бе?

— Москвага болган конференцияның пленарлыг хуралынга «Россияның федерализминге Тыва Республиканың туружу» деп илеткелди номчуп, Россияның ёзулуг федерализминге Тыва Республиканың удуртулгазының принципиаллыг туруштарын тайылбырлап чугааладым. Татарстанның чижээнге үлегерлеп, Россия-биле Тыва Республиканың аразында ийи таланың керээзин чарар идея тургустунуп турар. Ол керээни чарып турар үеде РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың Конституцияларының чамдык үүлдеринге дугуржуп көөрү чугула апаар. Ол конференцияга С. Шахрай санал берип тургаш, Татарстан—ол үүгле эгези-дир, өскедаа республикалар-биле ийи таланың керээлери чардынып болурун демдеглээн. Националдар херектериниң болгаш регионалдыг политика талазы-биле амгы сайыт Сергей Шахрай Россия-биле Татарстанның аразында ийи таланың керээзич чарарынга идигни берген кижи боон турар.

Бистиң республикавыс дугайында Россияның массалыг информация чепсектери шын үүлге дүүшпес медээлер берип турарын база демдеглеп чугааладым. Ботодараттынарына улустарның эргелериниң, суверенитет айтырыгларының, Федеративтиг керээниң талазыбиле бистиң билиишкинивисти делегеренгейи-биле тайылбырладым.

«Россия Федерациязының Тыва Республиказында националдар аразында харылзааларның тургустунарының болгаш хөгжүдүрүнiң онзагай талалары» деп темага Зальцбургка болган конференцияга илеткел кылдым. Россияның составынга орайтадыр киргени-биле Тыва Республиканың улустарының нациялар аразында харылзааларының культуразының хөгжүлдезинiң база националдар аразында чөрүлдээлерни болдурбаанының дугайында чугаа чоруп турган. «Националдар аразында чөрүлдээлерге масалыг информация чижектериниң ролю» деп дискуссияга база кириштим. Тыва дугайында хей-ле айтырыгларны салдылар, конференцияның киржикчилериниң Тывага сонуургалы кедергей болду.

— Зальцбург конференциязында кандыг делегей чергелиг айтырыглар чугаалашканыл?

— Мурнунда турган ССРЭ-ге националдар аразында харылзаалар, чөрүлдээлиг, дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга Европага Айыыл чок чорук болгаш Кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың ролю, автономия, суверенитет, бот-догуннааш-кын, биче буурай улустарның эргелери, федерализм, националдар аразында чөрүлдээлерни эптештиринiң дугайында айтырыгларны конференцияга чугаалашкан. Националдар аразында чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээриниң айтырыгларынче конференция ажылын угландырган. Тускай сөөк улустарның аразында тыптып кээр чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээриниң талазыбиле ажыл-херекчи оюннарга база кириштивис. Чижээ, Даг Карабах биле Азербайджанның, Мурнуу Осетия биле Грузияның, хоорай чоогу району-биле Сонгу Осетияның аразында чөрүлдээлерни сайгарып турдувус. Конференцияның киржикчизи бүрүзүн чурттар азы күрүнелер аразында чугаалажыышкыннарның кандыг-бир айтырыын шиитпирлээр секцияларга киириштирип турган. Ол ышкаш Югославияда, Чоокку Чөөн Чүкте, Мурнуу Африка Республикада байалдарга хамаарыштыр «дипломаттыг чугаалажыышкыннарны» конференцияның киржикчилери эрттиргеннер. Конференция кончуг ажыктыг болду. Националдар аразында чөрүлдээлерни шиитпирлээриниң талазыбиле методологияның чажыттарын аңаа элээн шиңгээдип алдым.

— Делегейде, ооң иштинде мурнуку ССРЭ-ниң девискээринде адаанажып, өжээнежип турар талаларны эптештиринге улустар аразының организациялары, эң ылаңгыя американнар үүге сонуургалдыгыл, олар ооң үүнү ойнап ап турарларыл?

— Делегей чергелиг чыыштарга, хемчеглерге американнар хөй чарыгдалдарны үндүрүп турарлар. Зальцбург конференциязының сан-хөө чарыгдалын Шинчилел болгаш Солчулгалар талазы-биле делегей комитеди, делегей чергелиг чөрүлдээлерни таарыштырарының талазы-биле бөлүк бодунга алган. Бөмбүрзекке тайбың байдал турарынга американнар кончуг сонуургалдыглар, олар хөй акша чарывастар.

Бистиң Зальцбургка чеде берген үевисте американнарның киржилгези-биле араб-израиль эптежилгелерниң айтырыгларын шиитпирлеп турган болдулар. Конференция үезинде Соңгу Кавказ республикаларның төлээлери-биле американнар тускай ужурашканнар.

— Владимир Баринович, чүге конференция Зальцбургка болганыл, аңаа америк эртемденнер кандыг хамаарылгалыг болган ирги?

— Солун айтырыг-дыр. Америк эртемденнериң күсели-биле 1974 чылдан эгелеп Зальцбург хоорайның чоок-кавызында эрте-бурунгу Леопольдкрон шивээзинде «Зальцбург-семинар» деп конференцияның Делегей төвү ажылдап турар. «Соок дайынның» эгелээриниң мурнуу чарыынга чедир совет эртемденнер «Зальцбург-семинарның» ажылынга идепкейлиг киржип келгеннер. «Соок дайынның» үезинден эде тургустунуушкунга чедир ук Төптүң ажылынга бистиң эртемденнеривис киришпээннер. Ам өске херек.

Төөгүден каш одуруглар. Совет тала-биле дугуржулга ёзугаар америк шериглер 1945 чылда Австрияның барыын талазынче кирип келгеннер. Бистиң шериглеривис Вена-биле катай Австрияның чөөн талазын эжелеп алганнар. Америк таланың эжелеп алганы зоназының девискээринге үш америк шериглер (сөөлүнде интеллектуалдар кылдыр билдингеннер) күштүг бустуушкунга таварышкаш «Леопольдкрон» шивээге душ бооп чеде бергеннер. Элээн хөй аңаа хонуп, шивээни сонуургай бергеннер. Айтыртынып келирге, шивээниң ээзи чөнүй берген херээжен кижи дайын үезинде АКШче чоруй барган ояар келбээн. Ынчан америк эртемденнер шивээни садып ап, аңаа делегей конференцияларын чыылдырар Төптү ажыктаннар.

— Конференцияның планындан дашкаар кандыг солун чугаалажыышкыннарга кириштиңер?

— ССРЭ-ге АКШ-тың элчини чораан, а амгы үеде Колумбия университединiң Гарриман институдунуң профессору, доктор Джек Мэтлок-биле ужуражыр аргалыг болдум. Москвага элчиннеп турган чылдарын ол чылыы-биле сактып олурду. 1991 чылда август үймээнiниң база аңаа М. С. Горбачевтуң киржилгезиниң дугайында база чугаалады. Тываны ол база билир болду, Красноярск, Тываже албан ёзугаар баар дээрге, хааглыг зоналар-дыр дээш чепшээревейн турганынга хомудалын илеретти. «Тываның өөнүктери» деп америк ниитилел-биле харылзаавысты сонуургаттым. Доктор Брюс Аллин база Тыва-биле таныш болду. Бистиң хөөмейжилеривис, сыгытчыларывыстың уран талантызын Америкага көрген кижи-дир. Тываже ыяап-ла баарының күзелин илеретти.

— Австрия конференциязынга культура талазы-биле кандыг программа турганыл?

— Конференция үезинде кончуг чай чок ажылдап турдувус. Эрте-бурунгу Зальцбург, Вена хоорайларбиле таныжып четтиктивис. Зальцбург хоорайның төөгүлүг черлеринге чадаг сонуургап четтивис. Ол 1200 харлап турар. Ыдыктыг Петрнуң Аббатствозун болгаш ооң чевээн, хоорайның садыгларын, а ол ышкаш композитор Моцарттың төрүттүнген бажыңын көрдүвүс. Аңаа Моцарттың аялгаларын күүсеткен хөгжүмнүг концерт соонда Леопольдкрон шивээзиниң Венециан деп өрээлинге хүлээп алыышкынны организастады. Вена хоорайның опера театрын база совет дайынчыларга тураскаалды көрдүвүс. Австрийжилер тураскаалды чаагай-ла ажаап турар улус-тур.

— Австрийжилериниң амыдырал-чуртталгазын, оларны кандыг айтырыглар сонуургадып турарын чугаалап көрүңерем.

— Австрийжилер хостуг, шөлээн чурттаарынга ынак улус-тур. Ниитилелдиң иштинде чөрүлдээлер черле турар апаар. Ынчалза-даа австри политиктер ук чөрүлдээлерни чавырылдырар дээш ажылды чорудуп турарлар. Оларның культуразы бедик. Чону эки-ле чурттаарын күзеп турар. Олар кандыг-даа ниитилелди тургуспайн турар. Кышкы үеде ажыл чоктар саны көвүдей бээр, а чайгы туризм сезону эгелей бээрге, кижи бүрүзү ажылды тып алыр. Чайгы үеде акшаңы ажылдап ап турарлар. Немец дылга чугаалажыр-даа бол, психологиязы немецтерге дөмейлешпес, сыр өске. Чугаакыр, чазык-чаагай чаныбиле славяннарга чоок. Германияга каш удаа чораан болгаш, оларның психологиязын деңнеп, сайгарып чугаалаарым ол.

— Россияның делегациязын кымнар төлээлеп чораан ирги?

— 35 кижи чордувус. РФ-тиң чамдык республикаларындан төлээлер киришпээни харааданчыг чорду. Москвадан төлээлер хөй болду.

— «Президент-биле бир шак» деп дамчыдылгага Президентиниң чөвүлекчилериниң дугайында айтырыг салдынган. В. Багай-оол Австрия чораан келген, Президентиниң чөвүлекчилери Москва болгаш өске-даа хоорайларже күрүненiң акшазы-биле үргүлчү чоруп турарлар деп турду. Ооң дугайында чүү чугаалап болур силер, Владимир Баринович?

— Австрияга чоруп турган чарыгдалымны «Айрекe» деп америк организация дуглаан, а Тыва Республиканың Чазаа, РФ-тиң Националдар херектериниң болгаш регионалдыг политика талазы-биле яамызы баар, кээр орук шүүделин төлеп бердилер. Дамчыдылга үезинде салган айтырыгның утказы чөнгээлиг-дир. Президент-биле ооң чөвүлекчилериниң аразында хамаарылганы баксырадыр сорулгалыг-дыр. Бистер Президент-биле Тыва Республиканың политиказын чорудуп турар бис. Херек апарза, Москва болгаш өске-даа хоорайларже чоруур мен. Адааргажып, «шивегейлежип» турган, бот-догуннаан Тыва күрүнени канчап тургузуп алыр бис чээ? Аажы-чаныыстың шак ындыг четпес талаларын 30, 40, база 50 чылдарның эгезинде Тывага болгулаан ханныг репрессиялар үезинде ССРЭ-ден келген чөвүлекчилер кончуг ажыглаан. Ооң дугайында ол чөвүлекчилериниң аразында албанның эвес чагаалажыышкыннары бадыткап турар. 200 муң-на ажыг санныг тывалар бот-боттарывысты деткиир, чаңгыс демниг ажылдап, чурттаар ужурлуг бис. Тыва чоннуң төлептиг келир үезин күзээр болзувусса, ону уттуп болбас деп бодаар мен.

● *Чогаадыкчы ажылының 35 чыл оюнга* ●

ЭРТЕМГЕ ЭМ ХЕРЕК, ЧАЯАНГА ДҮЛГҮҮР ХЕРЕК

БАЗЫРЫКТАРНЫҢ шыгжап чыдары эт-сеп, туракаалдарны кажандаа казып алыры орай эвес, назыдап кыраан өгбелерниң бажында тоол, тывызыктарны үе-шаанда бижип албас болза, ол эртинелер соң даарта ис чок чидип болур.

Бо бодалдан алгаш көөрге, Дарыманың 5-6 тоол номнарын, тывызык чыындыларын белеткеп үндүргени, база эртем-шинчилел институдунуң бижимел фондузунга чүс-чүс, мун-мун аас чогаалының уран хевирлерин улусчу чогаалдардан бижип кииргени — ооң эртем, культурага четче үнелеп шыдаваанывыс үлүг-хуузу болур.

Шокшуй Салчак, Чанчы-Хөө Ооржак, Бичен Салчак, Маннай Ооржак, Хүргүл-оол Монгуш, Килчеп Ондар болгаш өскелерден-даа ол хей-хей маадырлыг тоолдарны, хам алгыштарын, йөрээлдерни, ыр, тывызыктарны магнитофонга болгаш холубиле бижээш, институттуң шыгжамыр фондузунга киирген.

Эн-не хилинчектиг ажыл магнитофон лентазындан улуг тоолдарны чара бижиири болур чүве. Дыңналыр-дыңналбас, балалчак (лента үр болганындан кагжап каар), билдинмес сөстерни тодарадыр дээш, катап-катап дедир долгадырга, кулак уюкталыр, нервиге дээр, шыланчыг бергези кара кул ажыл-ла болгай. Лента үстүрге, ында кирген чугула сөстү чидирбес дээш, элезин аразында алдын чидирипкен чүве дег, дилээр апаар, ону эптеп тудуп хырбалаар, ол ацетоннуң чыдынга токсикоман апаары мыяда.

Ондар Киш-Чалаа оглунуң онзагай шыңары — кандыг-даа кижи-биле эвилең чугаалажып билири, кандыг-даа кижинин бодунга ээлдирип эккээр сорунзалыгбиле дөмей. Элдеп кижи боор. Бир-ле катап Таспы бажы үнүп чорааш, та кымдан өчүдүп «дүлгүүр» тыпкаш, ол чернин чажыт күюндан Сайын-Белек сагырыкчының «Тыва нояннар төөгүзү» деп эрги моол бижиккe чогаалдарын-даа тып эккелген.

Межегей чоруткаш, оюнларның Лүндүп хелиңинге «Оюн дүлгүүрнү»-даа очулдуртуп эккээр, дуу Бай-Тайга, Көп-Сөөк, Аяңгаты, Шыраа-Булактарда Үш-Куйдан эрги судурлар-даа эккээр, кылбас-ла чүвези чок. Чамдык эртемденнер ону оюн-баштак-биле «институттуң ажылчын аъды» дээр.

1970 чылда институттуң бижимел фондузун эмгесескелеп, он-он чылдарда довурак-доозунга бүргеткен кара ажылды Ондар Дарыма, Эрес-оол Ооржак, Антон Калзан суглар-биле кылганымны черле утпас мен. Архив доозуну ышкаш бужар чүве чок... Ам канчаар, ажы-төлүн азыраар дээш, айда 140 рубль шалың дээш, кол-ла чүве өгбелернин эртине чогаалдарын төөгүге арттырар дээш, Ондар Киш-Чалааевич-биле ол аар ажылды денге чүктежип чордум.

УЛУСТУҢ уран сөзүнге ынакшыл бисти төрелдештирген. Төрээн чонунуң сүзүк-культуразын, аас чогаалын билир талазы-биле мен хуумда Дарыманы шагда-ла эртемден кижи деп санаар мен. Тыва дылдың өң-түзүнүн, аялгазын хандыр сеткип билбес, хоорай чурттуг эртемден аттыг чамдык дуңмаларымга бирде чаржынар, чамдыкта човаар мен. А Дарыма ол талазы-биле улуг үүже болбазыкпе. Уран чогаалга болгаш улустуң сүзүк-чүдүлге айтырыгларынга оон арга-сүме айтырып, ачы-салдарын четтирбээн эртемденнер ховар.

Аас чогаалының кадагалакчылары улусчу чеченнер-биле ажыл эртем ёзугаар түскай чурумнуг, дөмей-ле шинчилекчи шынарлыг боор чораан. Ооң ол арга-мергежилиниң бедииринге Антон Калзан, Доржу Куулар эки салдарны чедиргеннер. Ылангыя институттуң эртем секретары Ондар Киш-Чалааевичиниң тоол номнарының редактору Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш кылган ажылынга дендии ак сеткилдиг, кайгамчык хынамчалыг эш чораан.

Черле ынчаш дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институ Тываның эртем кадрларын белеткээринге 60-80 чылларда шаа-биле национал академия апарган. Оон үнген эртем кандидаттары Т. Бүдегичева, С. Сегленмей, Г. Забелина, С. Биче-оол, М. Мартан-оол болгаш өскелер-даа бөгүнде Кызылдың дээди өөредилге черлериниң улуг эртем ажылдакчылары, башкы кадрлар апарганнар.

Мээн өңнүүм Ондар Киш-Чалааевичиниң улуг эртемче оруу бир талазында орус дылга кызаттыра бергенин бөгүнде сактып олур мен. Бо дээрге биче буурай улустарның ниити дужаа болгай. Барып-барып аас-чогаалын-га эртем монографиязын алган-биле орус дылга бижидер деп негелде ам бодап көөрге, окта-ла шын эвес. Очулдурары берге, оон кедерезе очулдуруп-даа кааргa, өске кижилерге улугла херээ чок, а төрээн чонунга эргежок чугула уран тывызыктар, алгыш-йөрээлдер дижик. Чижээ,

Чурту
шулурааш,
Чулчаа
Кылаңнааш (балык)
Дирт-дирт...
дирттилээ,
Диригде-ле
дирттилээ.
Серт-серт...
серттилээ.
Сенде-менде
сирттилээ (чүрек)

Ыыт-дааш өттүнер аян сөстерин ажыглап тургускан бо тывызыктарны Дарыманың чогаатканы уран чедишкин деп санаар ужурлуг. Улустуң чүс-чүс чылдарда тургузун аан уран культуразын бодунуң чогаадыкчы аргазы кылдыр чедимчелиг ажыглааны солун,

Ийи хараача дести
Ийи хараача сүрдү. (терге дугуйлары)
Чажы-биле суйбады,
Чамын-хирин аштады (?).
Чаныы дег боттуг,
Чартыында челдиг (?).
Деггенде ток дээр
Демир баштыг.
Какканда хак дээр,
Каң баштыг (?).

(Сөөлгү тывызыктарның харыызын боттарыңар тып көрүнер, баажызы чаа үениң эт-севинде).

Тывызыкка, алгыш-йөрээлдерге, кожамыкка ол алачайгаар салым-чаяанныг турганын үстүнде чижектер бадыткаар. (Бис ону база четче үнелеп шыдаваан болгаш оон ыңай ону хөгжүдеринге чогуур деткимче көргүспээн чадавас бис. Анаа темазын чогуур үезинде шын сүмелээш, тыва дылга бижиктеш, (херек болза, өске кижээ очулдуртказ), ынчан эртем адын камгалап алырынга деткимчени көргүзүпкен турбас деп бис бе. Ындыг харыывыс чок турганы ол.

1978 чылда Берлин хоорайга профессор Эрика Тоубенин «Тыва тоолдарны» немец дылга очулганы белеткээш үндүрген. Ында Дарыма биле мээң бижээним чамдык тоолдар база кирген чораан. Ол тоолдар ному ооң мурнунда Моолга, Болгарияга, Чехословакияга парлаттынып үнгенин профессор тайылбыр кезээнде айыткан. Ол номну көргеш, 1960 чылда Ооржак Херлиг-оол, Ондар Дарыма суглар үжеляа Алдан-Маадыр суурга бир одаг чогаал бөлгүмнү тургузуп, анаа сураглыг тоолчулар Маннай Ооржак, Хүргүл-оол Монгуш, Шыдыраа Ооржак сугларны хаара тудуп, оларның тоолдарын, тывызыктарын, алгыш-йөрээлдерин Дарыманың идепкейи-биле кады бижип эгелээнивисти сактып олурдум. Оон бээр ам Дарыма таптыг-ла 35 чылдың нүүрүнде улустуң аас чогаалын шинчилеп, хейге суртаалдаар ажылга идепкейлиг киржип турар. Ол улусчу чеченнерниң республика чергелиг чыыштарын 1962, 1969, 1975, 1978 чылдарда эвилелдежип эртирген, чүс-чүс одуруг үнелиг материалдарны оон бижээн.

ХОРУГЛУГ үеде американ эртемденнер Ричард Фейман, Ральф Лейгтон суглар Дарыма-биле чагаалажып тургаш, ооң чорудун бергени тоол номнарындан тыва дылды өөренип турган бис деп бижээннер. «Кошкар биле тарбаган», «Үүг биле күшкүл» деп тоолдардан тыва улустуң бурунгу чугаа аянын билип ап турганнар. Өске дипке өңнүктерни Дарыма ынчаар тоолдарын дамчыштыр тып алганы онза солун таварылга.

Хей чылда кады ажылдап чораан өннүүмге хамаарыштыр чогум ол лама кижи бе, хам кижи бе азы эртемден кижи бе дээн чижектиг айтырыгларны чамдык эш-өөрлерден бо-ладыңнаар мен. Бирээде, ол улустуң аас чогаалының салым-чаяанныг эдилекчизи, шинчээчизи, могаг чок суртаалчызы. Ол дээш аңаа харын культураның алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тыпсыр боор деп идегеп орар мен. Үгле мен-даа эвес, хөй кижи ону күзеп, деткип турар.

Монгуш Кенин-Лопсанның «Дээрниң көрүнчүү» деп номунга эге чүүлдү бижип тура, Санкт-Петербург чурттуг эртемден Дм. Молдавский ону «Народный лекарь» деп дидими-биле адаан. Улуг украин азы орус чонда угундан хам чаяанныг азы эмчи-домчу кижини ынча дээр. Эмнээри дээрге-ле, чүгле эм-таң (таблетка) бээри эвес, а сүзүк-биле кижиниң хей-аъдын куду базып турар кара күштерни чайладырын азы эмге сөстүң дуза кадып турар домнаашкын аргазын ынча дээр. Хөгжүмбиле азы каткы-биле эмнээри дээрге-ле, бир-ле дугаарында доора чылдагааннардан чардыктырып, чогуур эмниң шингээл болурунга дуза каттыштырары ол. Ынчангаш Дарыманың ол бүгү аргаларны катай ажыглап турарын барымдаалааш, бөдүүнү-биле эмчи-домчу дизе частырыг чок.

Ийиде, Дарыма аныяанда-ла Өвүр, Саглы, Сүт-Хөл кайы чок улустуң ажытөлүн өөредип чораан башкы. Че, оон ыңай эрги шагның ам катап эглип келген ёзу-чуруму-биле ном-судур эдилээн лама база-ла башкы дээр бис. Угунда-ла бо кижини төрүттүнүп кээрде ном ашкаш, Дарыма деп адааны анаа эвес. Ол болза эртем дээн уткалыг төвүт судур ады-дыр. Ынчангаш Дарыма башкының ады бодунуң салым-чолунга база аажы-чаңынга, бүдүжүнге долузу-биле дүгжүп турар-дыр. Аптара дег делгем хөректиг, дыдыраш баштыг, каттырымзаан ак шырайлыг, кырлаң хаайлыг, холунда эреге чууп орар Дарыма башкының ам ук төөгүзүн сурап көрээли.

ЭМЧИ-ДОМЧУ

КИШ-ЧАЛАА ашак улуг оглу Дарымага: «Бо аттың бажын көрүп чоруур силер, оолдарым, ында беш ада чедир төөгүвүс бар» — деп чагаан. — Кырган-ачаңар Чөпчене деп кижи, ооң адазы — Диртилээ, Диртилээниң адазы — Далганчык, Далганчыктың адазы Далай деп кижи. Ооң Ыдык-Бора деп аъдының бажы Биче Кургаг-Адырда чайлаавыста адыр дыт бажында агара турганы чүл.

Мөге Киш-Чалаа мөчүй бээрге, ынчан 60 чылдарның төнчүзү турган.

— Хүрежирде хилин кара кежегезин борбайты даг-гаш, девип үнерде, оозу хүнге кыланайнып чоруур кайгамчык чаагай—деп, мөге Өктек хөөреп орган. — Оо, күжүр эрниң кыры-биле чүгле куш ужар турду ийин. Ооң онаанга таваржып кээрге, чүрек дирттиңейнип кээр, сүрлүг-ле эр.

Киш-Чалаа хөөмейлээр, каргыраалаар, Манчүрек, Баян-Кол, Ишкин, Хүүректиглерге удаа-дарый шүглүп чораан Сүт-Хөлдүң база бир сураглыг мөгелериниң бирээзи. Ол бүгү назынында ажыг чүве амзап көрбээн.

КИШ-ЧАЛААНЫҢ адазы Чөпчене деп кижиниң шолазы Селбеп-Хам деп кижи-дир. Ооң ээрен-дөс чүвези алыс-ла Ишкин чурттуг иезинден келген дээр. 1990 чылда Ригадан келген кино бөлүү-биле «Тыва хам» деп төөгү-этнографтыг кино тыртыларынга киржип чораш, ооң Манчүрек бажында Хайырлыг-Каътта серизин көрген мен. Арыг сөөктүг хам кижиниң чевээн черге хөөп болбас, өрү алзы бир метр хире бедик дөрт чагылар кырынга серилеп каан боор чорду. 1935 чылда кылган сери ам-даа турбушаан.

«Уктуг кижи угун салбас, уктуг идик чылыын салбас» деп чүве бар. 60 чылдар төнчүзүнде, хам-ламага даргабошканың халаа четпес хоруглуг үеде кижим бүдүү хонук кыпсып чоруп турар апарган. Чок болган кижини олчаан барып октаптар эвес, ам канчаар өгбелериң бурун ёзу-чурумун эдерер апаар. Ам-на харын ламахамнар «элбээн-дир», ынчан кижи тыптыр эвес.

1980 чылдарның төнчүзүнде киживис судур ажар апарган. Шымбай-оол башкы, Кенден-Сүрүн кешни суглар-биле ханылажып тургаш, Дарыма лама сургуулунуң эге билиин шингээдип алганы мүн-не шын. Эрги моол үжүктериниң нерезин, моол-тибет словарьларны өөренип органын бо-ла көөр мен. Хомушку Кенден-Сүрүн, Куулар Шымбай-оол башкылардан ном-судур, дариналар, шо-төлге айтырып ап, үргүлчү оларны сураглаан чоруур.

А чамдыкта ламалары Дарыманы сураглап чорууру кайы хей. Эм оттар таныыр талазы-биле бүдүн Сибирьде ховар кижилерниң бирээзи боорга, ындыг чадавас, 70 чылдарның ортаа үезинде Бурятияның ЭАның улусчу эмнелге шинчилээр салбырындан ийи кижи келгеш, Лүндүп хелинге чеде бээрге, оозу менден артык кижи Дарыма эмчи болгай дээш, институтка эккелген. Оон олар Дарыманы алгаш, Хандээрже кады чорупканнар. Хомушку башкы база үгле Дарымага бүзүрээр кижи чораан. Эмни шын холуурун Улан-Удэ хүрээзинде ламалардан барып өөренип турган боор кижи.

«Эрте чазын азы күзүн эм оттарны чалап аарда, үзе тыртып чыда-ла, дарина номчуур, кургадып кадыргаш, соктап, элгээш, тан болза таңны, эм болза эмни ораап чыда, база номчуур — эм судурунда ону аарыг кижинин сагыш-сеткилин дамчыштыр, ооң соонда хан-дамырынга чедип, аарыгны базар ужурлуг деп бижээн дээрзин биеэги бистиң Тибетке Лхасс хоорайга эмчи-ламаның дээди эртемнин дооскан Херелхелиң чугаалап орар үүве. Дарыма ол бүгү чурумну сагый аарак дазыл казар, эм оът чулар, үргүлчү моол календарын хойлап алган, бо хүн патма чечекти чулуп болур азы хоржок, бөрү оъдун чаттыг хүнде туруп болбас дээш, сагыыр ёзу-чуруму-ла хей.

СЫЛДАҢГЫ, уругдарыгга эм чечек чуларда, хүннүң аяс, бүргээ, айның чаазы азы таарымча чок хүн дээш, дооза чурумнуг. Алызындан оран-биле тудуш чаяанныг хам кижилерни шаандан тура хүрээхиитке шилип алыр турган. Дарыманың эм оът таныыры алызындан салым-чаяан болгу дег. Ооң эмин ишкеш, экирээн мен азы чүгээртээн мен деп чораан кижилерни билир мен. Шүлүкчү Монгуш Өлзей-оол ижинде хоочум экирээн деп орган. Моолдун Сенгел сумузунда Золбаярның кадайы уруг ханы хоочулуг кижи чораан, Дарыманың эмин чалап ижеримге эки дээр.

80 чылдарның төнчүзүнде улустуң сүзүү эглип, чүдүлге хостуг байдалче кирип эгелээнде, чалалга ону институттан шуут-ла чая шаап аппарган. Дарыма ынчан бажыңына улус хүлээп олурупкан. Ынаар керери безин бергедээн — ооочур... Ооң кадын өргүлдеге сылдап, ында-мында сымыт шуугаазыннар база тыптып келген: «Бо кижи хүрээдиве шоолуг киирбейн, боду чоогалап ор ышкаш...» Камбы ламаның дузалакчызы атты эдилээн болганда, шуут-ла кайын үлүг чок боор ийик, Далай ламага ниити өргүлдеге, «Алдын богда» шажын ниитилелиниң агар санынга дээш ынаар-мынаар шуудуп-ла орган боор Дарыма болгай. Өске кижиниң акшазынын хавынче кым-на хол суп турар боор, адааргак сеткиливис-биле хөөкүйүң артынга хоптажы бээривис база чажыт эвес.

КҮЗЭЭНИН чедер, сураанын тывар деп чүве бар. Эрткен чылын ол бодунуң күсели-биле Индия четкеш, улуг хүрээлерге бодунуң мөгейикчилериниң мурнундан тейлээш келди. Богданың улуг хүрээзинге хол куруг барып болбас дээрзи кымга-даа билдингир. Ажыы-биле чугаалаарга, бис ол хөөкүйге дериг-херексел садып бээр харыктыг эвес бис. Ол боду аксы-барылгага киирип алган үлүү-биле Индиядан 296 доллар өртектиг Амида (амы-тын) бурганын, Шакьямуна бурганы (36 доллар), очур баштыг конганы, элээн хей хола дагылдарны, колдуларны, 50 ажыг доллар өртектиг Бумбаны (сержим савазы), ном судурларны садып эккелген.

Бурган-чүдээнге бараан болган Дарыма ламага ол эт-херексел чоннуң сүзүүн көдүрер, чижеглеп чугаалаарга, хөгжүмчү кижиге болза, бүдүн оркестр-биле дөмей хей-ниитиге, буянныг чоругка ажыглаттынар ужурлуг бурулбаазын күштердир. Назын арай дөгүй берген, ынчалза-даа ам-даа болза башкывысты эртем-билиин өрүлетсин дээш деткиир ужурлуг бис.

Тыва дылда чечек ады ховар дээр бис (ылангыя бойдус башкылары), а Дарымадан айтырып көрүнер даан, чүүл-бүрү хей ат-сыптыг, чүгле билбезивис кончуг. Башкывыс ам тыва дылга эм оттар дугайында ном белеткеп турар, «60 харлаанымда улус-чонга белээм ол» — деп орар чорду.

А мен силер бүгүдениң мурнундан улустуң аас чогаалының сураглыг суртаалчызы, эмчи-домчу Дарыма акывыска эки кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедим!.

Куулар �чЕРЛИГ-ООЛ.
Тываның алдарлыг чогаалчызы.

Рыноктуң шиитгели

БУУРАП ДҮШКЕН АВТОБААЗА

Ажылгыр, тывынгыр, сагынгыр чорук — рыноктуг экономиканың чарылбас кезээ. Биеэги дег, үстүүртен айтыышкын манап, кым-бир дарга баштыг кижи ээ көрүп дузалаптар ирги бе деп орар болза човуланның дөвүнчүүнче чуглуп батканың ол. Шак ындыг байдалга Шагаан-Арыгның ат-сураглыг автобаазазы таварышкан.

Ук автобаазаны «Красноярскстройтранс» эргелели 1974 чылда үндезилеп турускан. Баштай аңаа он хире самосвал турган. Гаражы база хензиг. Үгле он машина кирзе-ле экизи ол. Шагаан-Арыг хоорай өске черже көжүп, тудуг-сууру калбарган тудум, автобааза улам күчү кирип турган. Автомашиналарның ниити саны алдан чыгаан. Харын-даа автомашиналар профилакторийи безин бар апарган. Хоорайның төп котельнаязының чыпшыр чанында болгаш гаражтары чылыг, чырык. Январьның чыккылама соогунда безин септелге кылган слесарьлар берзенип каапкан, чанагаш ажылдаар чер болбас ийикпе!

Россияга хуужудулга кампаниязы эгелээрге, Шагаан-Арыгга бир-ле дугаарында хуужуттунган бүдүрүлгелериң санынга автобааза хамааржыр. «Багайсогай» техниканы үндүр бижип, боттарынга ең дээрелерин арттырып алганнар.

Бүдүрүлгезин хуужудуп алган автотранспортчуларның өөрүшкүзү удаваанда өшкен. Шаандагызы дег, Саян артында бай «акылары» акша-көпеек-даа, артык кезектер-даа бербестей берген. Ооң кадында «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат дүжүп, оон-моон тудуг материалдары сөөртүр ажылдар барык-ла чок апарган. Сай сөөртүр МАЗ-тар шак ынчаар ажыл чок артканнар. Саян артындан чүк сөөртүп турган КамАЗ-тарын өртек-хөлезини мырыңай бажын ашкан. Чангыс рейс дээш сая-сая акша чарыгдаар апарган.

Автобаазаның ачы-дузазының, өртек-үнезиниң аарындан хоорайның болгаш кожуунның ажыл-агыйлары чагыглар киирериндан чоорту ойталап эгелээннер. Эрткен чайын бо талазы-биле мындыг чугаа база болган:

— Силерниң КамАЗ-тарынар анаа турар-дыр. Хоорайның чурттакчылары сиген-ширбилиг сөөртүр техника тыппайн турлар. Оларга ачылатсыңарза? — деп айтырыгны салдым.

— О-о, дарга! Бистиң КамАЗ-тарывыс алдын өртектиг болдур ийин. Хоорай иштинге бир шакта ажылдаар болза, ыңай-бээр чорбайн аан, он мун ажыг акша төлээр апаар. Сес шак иштинде сезен мун рубльди кым төлеп шыдаарыл? Боттарывыстың ажылчыннарывыска чиигеткен өртек-биле берип турар-ла бис харын. КамАЗ долдур сигенни хол-биле чүдүрер болза, дора дизе дөрт шак чарыгдаттынар. Дүжүрери, орукка чоруурy база-ла ол хире үени чарыгдаар — деп, диспетчер Румянцева-даа, бухгалтер Козлова-даа ЭВМ-ге санааш, чаңгыс аай түннелге келдилер.

— Машиналарыңар анаа турар ышкажыл? Оларга чүүк чүдүрүп, эвээш-бичедаа болза орулга киирип алзынарза...

— Хоржок, хоржок. Көрүп каан чарыгдалывыс ындыг — дээш шуут алдырбас улус болду.

Даштыгаа хөөрежип орган бөлүк чолаачылар аразынга келгеш:

— Белдир-Кежиинге чедир он ажыг километр болгай, оолдарым. Оон сигенден эккеп берип көрүңерем —деп, кады чорааным Санчы ирей чалынды он.

— Чүс литр соляркадан эккел че! Доп-дораан сөөртүп эккеп берип болур бис. Акша херек болдур ийин моң, кырган — деп хөөреди аарак харыыладылар. Ашак бажын чайгаш, мунгаргай кыдаштап чоруй барды.

Бир эвес автобаазаның удуртукчулары, ээлери болур чолаачылары баштарын ажылдаткан болза, боттарынга-даа, чагыкчыларга-даа ажыктыг ажылдарны кылып кааптары чугаажок турган. Оода ол Белдир-Кежии биле Шагаан-Арыг аразында оруккa каш литр солярка чарыгдаарын, машинаның элендизин, чолаачының шалыңын база өске-даа немелде чарыгдалдарны санай каапкан болза, кижи төлеп шыдавас сан-туң, кырым сынар, тургустунуп келбес деп бодаар мен.

Шак-ла ындыг тывалаарга будулдурар чоруктуң уржуундан изиг күзүн-не, сентябрь айда-ла, бүдүрүлге шак турупкан. Чолаачыларның барык дегерезин албадалдыг шөлээже үндүрер ужурга таварышканнар.

Хоорайның болгаш кожуунның ажыл-агыйларын кышка белеткээриниң харыысалгалыг үезинде автотранспортчуларның анаа турып алганын кижи кайгаар. Удуртукчуларының ээ-харыысалга чогу деп дорт чугаалап болур. Үгге дээрге ынчан оларның бээр өрези 30 миллион рубльден ашпайн турган. Үжен ажыг машинаны хүн бүрү ажылдадып, келир чылын кылза чогуур ажылдарның дугуржулгазын баш удур кылыр турган. Ол ындыг кончуг улуг эвес өре, борбактаан хар дег, кыш дургузунда 120 миллион чедир өскен. Үгле чылыг дээш коммунэнергога 38 миллион рубльди төлээр ужурлуг. Бурган башкы быштак чорудуптар эвес, та чүнү манааш, чылыдылга системазының суун дуглавайн турган улус. Билдинмес. Херек кырында автомашиналар анаа турган болгай?!

Бүдүрүлгени хоозуралдан уштун аарының аргалары турган. Үгге дээрге ол 1992 чылдың эгезинде хуужуттунган. Ынчан акшакөпеектин байдалы амгызындан черле дээре турдала автобаазаның удуртукчулары (Н. К. Балуев, П. О. Хирбээ) байдалды эдериниң хемчегларын албаннар. Ооңбиле чергелештир рыноктуң чижилгезиниң дугайында шуут уттун алганнар. Оларның кожазында Шагаан-Арыгның автотранспорт бүдүрүлгези дээр хоочун ажылагый база бар. Ам автобаазаның мооң мурнунда кылып турган ажылдарын ол бүдүрүлге кыла берген болдур ийин.

Ажыл чок чежеге чедир «шөлээлээр» боор, чолаачылар бо чылдың март 21-де чыглып, бүдүрүлгени хаар, шимчээр, шимчевес хөреңгини садар дугайында шиитпирни хүлээп алганнар. Бо шиитпирни хүлээп ап турда, ажылчыннарның хей нуруузу бадылаашкынга киришпейн анаа олурганың караам-биле көрдүм. Эвээш, каш кижи хол көдүрүп каан ол-ла. Моон алгаш көөрге, ажылчыннар бо айтырыгны шиитпирлээрингe белен эвес хире.

Автобаазаның ниити үнези 750 миллион рубль. Ажылчыннарның чугаазыбиле алырга, баазаны чартык өртекке бериптер чыгыы. Өрени төлээниниң артыын боттары үлежип аар дээн сорулга база чок эвес болдур ийин. Ол ышкаш автомашиналарның чолаачылары боттарының «хөлгелерин» ийи миллион акшабиле садып аарын база бодап турарлар.

Хамыкты мурнай хуужуттунгаш, хамыкты мурнай хоозураан бүдүрүлгелериң дугайында каксы чугаалаарга ындыг-дыр. Бүдүн-бүрүн турган бүдүрүлгени хуужуткаш буурай бээрге тааанда чөгенчиг чорду.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Шагаан-Арыг хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Үстүнде дыңнадыгдан алгаш, көөрге, бүдүрүлгени садыпсаарар дээни буу-хаа болган ышкаш. Автобаазаның ажыглап болур объектилери Шагаан-Арыгда бар болгаш турар-даа ужурлуг. Туттунуп турар цемент заводу, удавас туттунар хем-далай порту, арыглал тудуу, котельнаяның ийги ээлчээ МАЗ, КамАЗ машиналар чокта туттунмазы билдингир. Ынчангаш автобаазаның ажылчыннарынга дарый тур деткимчени көргүзери, арга-сүмени кадары чугула апарган.

ДАҢГЫРАКТЫ БЕРГЕН

Март 18, ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизиниң ажылдакчыларынга уттундурбас туракаалдыг хүн болган. Олар Ада-чуртунга, чонунга шынчы бараан болуру-биле прапорщиктен полковникке чедир кижи бүрүзү даңгыракты берген.

Найысылал Кызылдың амыдырал хандырылга бажынында элээн каш албан чергери, организациялар, дерги садыглары мөөңнеттинген. Үндүрүг полициязының департаментизи бодунуң хууда составы-биле база ында сыңмарлажып, ажыл-херээн чорудуп турар. Үндүрүг хоойлужудулгазында хажыдыышкыннарны илередип, чайладыры-биле шериг дужаалдыг албан кижилерин колдадыр бо харыысалгалыг ажылга хаара туткан.

Даңгырак хүлээп алыры-биле бир делгем өрээлди тускайлаан. Олар амдыызында полиция ажылдакчызының форма-хевин кетпээндаа болза, чаа, чараш костюмнерлиг, галстуктарлыг, черле ынчаш, кеттингениниң аянныы, шевергини аажок болду. Аныяк оолдар, кыстарның арын-шырайында өөрүшкү-маңнайның сергек омаан, сеткил-хөөнүнде бедик көдүрлүүшкүннү эскердим.

Сагыш-сеткилди дүвүредип келир байырлыг езулалга хууда составты чыскаапкан. Ажыдыышкын үезинде шериг езу-биле мендилежиишкин соон дарый Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизиниң директору В. С. Чанзан сөс ап, байыр чедирип, чүве чугаалааш, РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы-биле 1992 чылдың март 18-те Үндүрүг инспекциязының эргелели ажыттынган. Ол хүннү бо чаа албанның төруттүнген хүну кылдыр доктаатты-нганын чарлап дыннатты. Эргелелдиң ажылының угланыышкынын, онзагай талаларын өөренип көргеш, департамент кылдыр эде адаан. Акшаландырыышкын-биле кызагдалдыг рынок харылзааларының ыйыдыышкыны турза-даа, профессионал мергежили бедик, ажылдап шыдаар коллективти бо кыска үеде ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизи четчелеп, бут кырынга тургузуп ап шыдаанын Владимир Салчакович байыр чедириишкининиң үезинде демдеглээн. Ажылдың эге чадазында дөрт-беш кижи турганындан ам чартык чүс чедир өскен, оларның аразында дээди эртемниг экономистер, юристер, саң-хөөчүлер чаа эрге-дужаалдарда кирген. Ылангыя майор Андрей Ооржактың баштап турары күш-дамыр талазыбиле камгалал килдизинде хол башка сегиржип алырының аргаларын кончуг эки билир самбо, каратэ, хостуг, тыва хүрештерниң мөгелери, боксерлар, республика чемпионнары чергелиг спортчулар үндүрүг полициязының департаментизиниң прапорщиктери, офицерлери болгулаан.

Байыр чедириишкининиң соон дарый салбырлар аайыбиле даңгырак хүлээп алыышкыны эгелээн.

— Мен, майор Батрин чонумга шынчы болурун даңгыраглавышаан, ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизинче кирип тура, РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлуларын сагып, экономикада хажыдыышкыннарга удур чаныш-сыныш чок эрсдидим хөделиримни, ажылхерээмге ак сеткилдиг болурумну, офицер ат-алдарымны бедик тудуп, кааа-даа чорааш, кандыг-даа таварылгада серемчилелимни ышкынмайн, херек апарза, амы-тынымны-даа харамнанмайн, төлептиг ажылдаарымны ааш кыннып, даңгыраглап тур мен.

ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизиниң директору, полковник В. С. Чанзанга мындыг хевирлиг сөстерлиг даңгыракты удуртур составтың мурнундан бир дугаарында майор Владимир Батрин берди. Оон улаштыр-ла: «мен майор Александр Руковании..., мен капитан Татьяна Воронина..., мен Монгуш... Хоойлу болгаш арын-нүүрүм ёзугаар хамаатыларның эрге-ажыын камгалаар, албан чажыдын шынгыы кадагалаарын»... дээш-ле шилип алган мергежилинге шынчы болурун кижи бүрүзү даңгыраанга берген.

Дүвүренчиг, өөрүшкүлүг, үе-шакты эрттирип турарларның мурнунга ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды В. Б. Салчак, ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы С. С.-Б. Монгуш, республика прокурорунуң оралакчызы Сергей Абрамов, ТР-ниң Үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуу сеткилиниң ханызындан чылыг сөстербиле байыр чедирген.

Даңзы САЛЧАК.

КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

Редакцияга ат-сывы, адрези долу эвес Кызыл хоорайдан С. Орлананың адазының арагалаарынга муңгарап чоруур, «Канчалза экил?» деп дуза дилээн чагаазын, канчап билир, номчаш, оон дөргүл-төрели, ада-незниниң ажылдап турар күш-ажылчы коллективтери дузадан көргүзе бээр боор деп ндегел-биле чагааның сөзүн өскертпейн парладывыс.

Мындыг берге үеде арагачы адалыг болурга, дыкала муңгаранчыг-дыр. Ачазы ажылдаан акшазын алгаш, төндур ижип алыр. Бажыңынга келгеш, алган кадайын, ажы-төлүн үндүр сывыртаар. Кыжын соокта кежээлерде оон удуурун манап, доңуп турарга, түренчиин канчаар ону. Арагачы кижиниң ажы-төлү эттеди база бээр. Таптыг идик-хепдаа садып кетпес, кезээде аштап, суксап чоруур. Арагалап чорааш, өлү бээрге, ажы-төлү өскүс артып каар. Шак ындыг салым-човуланга хей-хей өг-бүлелер таваржып турар. Ажы-төл ада-не чок өзерге, Тыва иштинге амыдыралының овурхевири будалчак аныяк-өскеннериниң саны көвүдээр.

Миннип кээримге-ле, авам, ачам арага ижер улус чораан. 30 ажыг чыл ижип келгеш, ам бо хүннерде ачам сээдеңней берген хире. Эзнрикте чүү-даа дээр, чүнүдаа үүлгедип турар. Элээртей бергенде аная чугаалаарга, ажыныр, хорадаппла эгелээр. Ийи караа уштуна берги дег, сээдек кижибиле дөмей алгырып-алгырып, үнүп чоруп каар. Арага тып ижип турда, амырла. Арага садып турар өңнүктериниң, дергүл-төрел, таныш-көрүштериниң акшаны чээй шаап алыр.

Ажылдап алган акшазы чээп ижипкен арагазының өртээнге-ле өй боор.

Кысказы-биле түннеп көөрге, ижип чоруур арагазының өртээн ажылдап ап чоруур. Мээң дилээм: ачамның эмнедиринге дузадан көргүзүп көрүңерем. Ачамның ижеринге муңгарааш, чырык өртемчейге чурттаарын-даа күзевес апаар-дыр мен. Бажыңдан үндүр ойлаттырып тургаш, хей кичээлдер база үзе бээр-дир мен. Биске дузалашпас болза, чүгле ачамның эвес, а мээң келир үем база коргунчуг. «Эфир» солунда «наркодел» деп эм дугайында бижээн чорду. Чүгле ону канчап садып алырын база билбес-тир мен. Акшам база чок.

С. ОРЛАНА.
Кызыл хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: С. Орлананың чагаазынга хамаарыштыр бодалдарынарны, санал-оналыгларны, арга-сүмелериңерни бижириңерни дилединвис.

Куулар АРАКЧАА

БИЧИИ ЧОРААН ЧЫЛДАРЫМ

(Уланчызы. Эгези № № 46, 47, 52 «Шында»).

ХОЙ АЗЫ... КОДАН КАДАРАРЫ

Ам хой кадарын эгелээнимни уламчылап чугаалап көрейн. Баштай Улуг-Даштыгже кадарын үндүрген мен. Кадыр, хая-даштыг болгаш, хойлар дүргедеп, ооп баштап халчып шыдавас, оожумна чаптыла берген, хаялар аразында оттап чоруурлар. Өшкүлер, анайлар-ла амырап турар; бир хаядан өске хаяже дамчып халчып, ойнап тургулаар. Мен-даа үүү боор, таваар оттап чораан хойларны манап олурар эвес, Улуг-Даштыгның сиртин теп кырладып үнгеш, кончуг бедик дагның шиштегер бажынга үне берген мен. Куду көөрүмге, кадыр деп чүвези теве ээгизи-ле, кижиниң чүрээ снигейни бээр!

Өдекти, аалды көөрге, ана чер дүвүнде ышкаш сагындырар, кадыр дагны үнери ажырбас чүве-дир, а бадарга-ла коргунчуг, чүрек синлээр. Бичии-ле таяр болза, чуулгаш хирт дээр. Ынчап чораан хая-дурургдан ашса хөнүү.

Улуг-Даштыгның сүвүр бажының кырынга үне бээрге көскүзүн чүү дээр! Хемниң адаа, үстүү кашпалдары ана адышта чүве дег тода көстүп чыдар. Кедергей чараш бойдус чурумалы кижиниң караанга көстүп келир. Ону магадап ханмас сен! Ол чарыкта, бо чарыкта хамык каттарны, араан-шараан эзимнерни хээлээн чүве дег кезек-кезек каът аргаларны топтап көрүп олурарга, кончуг шевер, тывызык, уран чурукчу кижи ол-ла бойдус чурумалын холу-биле эптей салып, таарыштырып каан кылдыр сагындырар.

Мен Улуг-Даштыгның шиш бажының кырында бараан харап, чүве кедээн эзир дег, борбак даш кырында хочуя берген олур мен. Бойдустуң чурумалы чараш-даа болза, ону чеже кайгаар боор. Баштай дагны куду бадарындан коргуп, сестип, тайгаш чуглу бээр ийне дээш, пат-ла чоруур мен. Бадарга куду адаанда чүве көзүлбес кадыр болгаш, хая-даш дуглаар. Сөөлүнде барын кажарай берген мен. Ам дагларның сиртин кырладып үнмес, хойну даг ужунга эккеп кааш, дужунда арга иштинче базып киргеш, мээсте оттап чораан хойлар көстүп турар черге от салып алгаш, анаа дөгеленип, хойнуң бажын ээлдир дайгырып каап олурар апарган мен. Баштай ынчаар элээн үр уламчылап келдим. Сөөлүнде барын арга иштинге от салып алгаш олурарындан хөөнүм калып, чалгааараар апарган мен.

Ам чүү канчаарыл? Ындыг айтыыр чайгаар-ла тургустунуп келген. Мээн бажым иштинге кончуг солун бодал кирип келген. Арга иштинде шыырып алган, дүне оттап турар коданнар кайда чыдарын дилеп тып көөр деп шиитпирлеп алдым. Менээ кончуг солун, ынчалзажок аажок берге ажылүүле ынчаар эгелээн. Коданнарның кокпаларын эдсрип, оларның ол-бо былдап, изин чажырып мурнаан черлерин арттырбайн мугурлап истээр мен. Кодан мээн даажымны ырактан дыңнаан кааш, шагда-ла тура халып чоруй барган боор. Чүгле чыткан чыдынын көөр мен.

Ол-ла тургузу ойладып алган коданымны черле кагбас, хүнзедир сүрүп кээр мен. Сүрдүрүп, дескен коданнар кажар, ак черже үнмес, арганың эң-не шыргай мыйгак-хараганныг черинче дывыржыр, кончуг шыргайдан үнүп чорутпас, ону долганып, ол-бо талазынга барып, каржып-солчуп-ла турар. Мен ону кайыын каар дээр силер! Шыргайны шыргай-даа дивес, ожукшавыржы-даа тоовас, шыргай мыйгак-хараганче каракты шимгеш, чайырадыр-чийиредир үүткүп кире бээр мен.

Шак ынчаар бир ай хире хүннүн-не чыттырбайн сывыртап кээрге, кодан шуут чаажыгып, кижиге чаңчыгып каар чүве чораан. Чыткан черинге чедип кээрге, мырыңай кижи чанындан бо тура халыыр. Оон ырак барбайн, каш өгбээликтеп халааш-ла олура дүжүп алыр. Ында кижини көрүп алган олурар. Кижи шимчевейн турарга азы олурып аарга, демги кодан ол-ла черинге хөкпейин чыдып алыр.

Хой кадарын турар черимниң баарында арга иштинге чурттап турган үш коданны ай-айы-биле хүннүнне сывыртап тургаш, азырал чүве дег кылдыр чаажыктырып өөредип алган мен.

Эртен хоюмну Улуг-Даштыг мээзинче үндүргеш, бажын ээлдир дозуп кааш, аргада чаажыктырып каан коданнарым барып көөр дээш, салып чоруп каар мен. Коданнарның дүне оттап турган истерин көрүп чорааш, дораан-на тып аар мен. Олар мен чедип кээримгедаа коргуп, тура халып деспес, чудук аксында азы кандыг-бир дазыл адаанда хоруй берген бо чыдар. Мен ам оларга хол дегбес мен. Чанынга чаптап көрүп олурар, соок болза, от салып алгаш, дөгеленип хүнзээр. Ол коданче көрүп алгаш, чаасканн хөлчок чугааланып олурарымны ам-даа утпаан мен: «Хөөкүйнүң чаражын! Борбак-ла ак чүве. А богда, кулактарының улуун але! Кулактарының баштары чүге кара чоор? Азы хөөлүг ыяшка боражы берген чоор бе? Хөөкүйнүң коргуп чыдарын. Диригге туткаш, аалга аппарып алган болза»...

Ынчаар-ла кодан чанынга олура хүнзээш, кежээ хоюм аалче кирерге, соондан чоруп каар мен. Ооң соонда үргүлчү-ле кодан-биле сүржүп, ооң чанынга одагланып алгаш олурбас апарган мен. Ынчан ол черге аң-мен кончуг элбек турган. Эртен даң бажында каттарны көөрге, оттаан эликтің хөйү ана сарыг-хоор чүве боор. Баштайгы чылдың кыжынында кодан сывыртап, ону чаажыктырып кыштаанын ол. Ынчан мени улус-даа эскербээн, онза нарыыдаашкын чок эрткен.

ААЛ ИШТИН ДҮВҮРЕТКЕНИМ

Ийиги чылдың кыжынында кодан сүрбес, а элик сывырар, оларны база-ла кодан ышкаш чаажыктырып алгаш, хой чанынга эккеп, көрүп олурар, кады кадарар деп шиитпирлээн мен. Олдаа кончуг берге ажылүүле болган. Элик дээрге кодан ышкаш чаңгыс ол-ла аргазынга кижи сагыжы ышкаш солчуп-каржып турар чүве кайда боор ийик! Хоюп маннаан соонда бажының уу-биле чоруп каар, хемниң бо чартыындан хоюп маннашкаш, хемниң оргазын, сынын ажыр халышкаш, көңгүс өске хемче талыйып чоруп баар чүве бооп-тур.

Ол кыжын хоюмну хемниң оң талазында Кара-Бут дээр дагга кадарып кыштаан мен. Ол дагның баарында элээн делгем, шыргай мыйгак-хараганныг арга бар. Аңаа бир кодан дөрт элик— улуг элик, ийи эзирик, бир хүлбүс — турлагжып чурттап турган. Мен оларны чаажыктырар дээш, күстен эгелеп сүрүп туруп берген мындыг мен. Баштайгы удаазында эликтер менден хоюп маннашкаш, улуг сынны ажыр халышкаш, өске хемче ажа бээр мындыг.

Бир-ле катап хүн ашканда, сынның аар ийинден аштаан, суксаан, турупкан кижи өл чазып, элен-тендин калгып, дыштанып олуруп каап чоруп олурумда-ла, кара дүн дүшкен, сылдыс четчи берген. Өлүр өл тында аалга калгып кээримге, улус мени дилеп, хүндүс хой оттаан черже чорупкан деп мындыг. «Багай оглум канчап-ла баржык ирги? Тенек чүве чыгулап турган, хаядаштан ажа берген, давандаян сып алган болза аттыр. Бо уруглар ол бичии кижиге чүге хой кадартыр, боттары кадарбас улузул бо? Халап болган-дыр» деп, авам халак-хилээн төп, ыгжаавас, хонук эрттирбес, келин ап, куда эрттирбес.

Апрель 26. Эрги сан-биле 16, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, кара аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Садыг-саарылгага, ырак чоруктарга, келин айтырарынга, мөчээннер ажаарынга таарымчалыг хүн, а чаргы-чаалы, ырак-узак оруктардан кичээнир хүн.

Апрель 27. Эрги сан-биле 17, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, салгын олуттуг, каразымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн келин айтырып, куда дужурбес хүн, а өске кандыгдаа үүле-херекти чугудар эки хүн-дүр.

Апрель 29. Эрги сан-биле 19, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Ырак-узак оруктарга эки, садыг-саарылгага ажыктыг, а келин алыры, куда кылыры, мөчээннер орнукшудары, хонук эрттирери хоруглуг.

Апрель 30. Эрги сан-биле 20, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, демир олуттуг, кызыл ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн мөчээннер ажаар, хонук кыпсыр, куда-дой кылыр, садыг-саарылгага эки, албан херээ бүдүнгүр, а ырак-узак оруктарга кичээнип чорза эки.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Апрель 5. Эрги сан-биле 25, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, довурак олуттуг, аксымаар дагаа хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг, эң эки хүн. Бөгүн бүгү-ле ажыл-үүлеге кончуг эки хүн. Чоруукар чогузун!

Апрель 6. Эрги сан-биле 26, среда Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, кара ыт хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Келин дилээр, куда-дой кылыр, чевег-хөөрге от кыпсып, хонук эрттирер, хөөржүдүлге кылыр, чорук чогудар эки хүн. Ырак-узак орук-чирикке кичээнип чоруур, мал садары, саарылга кылыры хоруглуг.

Апрель 7. Эрги сан-биле 27, четверг. Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, октаргай олуттуг, каразымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Чер чорууру, мөчээн кижи ажаар, хөренги чыыр, улуг херек кылыр эки хүн, ынчалзадаа өннүк-тала болуру, келин айтырып, куда-дой кылырын шеглээр.

Апрель 8. Эрги сан-биле 28, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, көк күске хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Мөчээннер ажаавас, чевег-хөөр эргивес, хонук эрттирбес, келин айтырып, куда-дой кылбас, а өске чүнү-даа кылыр, ырак-узак оруктар чорза кичээнип чоруур, а өске кандыгдаа үүле-херекти бүдүрүп, чогудар эки хүн-дүр.

Апрель 13. Эрги сан-биле 2, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, довурак олуттуг, сарыгзымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Ырак-узак оруктар чорза, кичээнип чоруур, а өске кандыг-даа ажылүүлени бүдүрүп, чогудуп ап болур эки хүн.

Апрель 14. Эрги сан-биле 3, четверг, Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, демир олуттуг, ак аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бөгүн ырак-узак чорунар, ажыл-үүле бүдүнгүр боор, өске чүнү-даа кылып, бүдүрер эң эки хүн.

Апрель 15. Эрги сан-биле 4, пятница. Шолбан (Венера) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, аксымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бөгүн үгле аас-дыл кылбас, шошсодаадан чайлаар хүн, а өске кандыг-даа ажыл-үүлени кылыр эки хүн-дүр, чоруукар чогузун!

Апрель 16. эрги сан-биле 5, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, суг олуттуг, кара мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Келин айтырар, куда-дой кылыр, ырак-узак оруктарже аттаныр, каяа-даа чорук чогуңгур эки хүн, а ыяш-биле чүве кылбас, мөчээннер ажаавас.

Апрель 17. Эрги сан-биле 6, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, даг олуттуг, каразымаар дагаа хүнү. Мал садып, чарывас, эт-сеп өске улуска берип болбас хүн, а өске чүнү-даа кылып, чорук чогудар эки хүн.

Апрель 18. Эрги сан-биле 7, понедельник, Ай сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, ыяш олуттуг, көк ыт хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Өг-бүлеже келин эккелбес, куда-дой кылбас, кижи-биле өннүктешпес, а өске чүнү-даа бүдүрер, кылыр, эки хүн-дүр, чорук чогунгур, чевег-хөөр эргиир хүн.

Апрель 19. Эрги сан-биле 8, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, салгын олуттуг, көксүмээр хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Дуган-хүрээ тудар, чевег-хөөр эргип, мөчээннер ажаар, хонук эрттирер, а чер чорза бодамчалыг чоруур, үүнүш тарывас, хеп бышпас хүн.

Апрель 20. Эрги сан-биле 9, среда, 4 ногаан меңгилиг, от олуттуг, кызыл кускe хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Ырак-узак оруктарже аттаныр, садыг-саарылга кылыр, чиик ажылдарга таарышкан хүн, а кадайланмас, куда-дой кылбас, мөчээннер ажаавас, хонук эрттирбес хүн.

Апрель 21. Эрги сан-биле 10, четверг, Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, довурак олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн үгле ырак-узак оруктар чорза бодамчалыг чоруур хүн, а өске чүнү-даа кылыр, эң эки хүн.

Апрель 22. Эрги сан-биле 11, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, демир олуттуг, сарыг пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бо хүн чүнү-даа кылып, чоруукар чогудунар. Эң эки хүн-дүр.

Апрель 23. Эрги сан-биле 12, суббота, Эдирек-Хаай (Сатурн) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Дуган-хүрээ тудар, чарлыкдужаал үндүрер, чевег-хөөрге мөчээннер ажаар, хонук эрттирер, садыг-саарылгага эки. Келин айтырар, а ырак-узак оруктар чорза кичээнир, мал садыпсаарбас хүн.

Апрель 24. Эрги сан-биле 13, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, ак улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн-дүр. Кандыг-даа ажыл-үүлени бүдүрүнер, чоруукар чогудунар, эки хүн-дүр.

Апрель 25. Эрги сан-биле 15, понедельник. Ай сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, даг олуттуг, аксымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Өг тигер, сүзүг арыглаар, чалалга баар хүн, а бөгүн ырак-узак оруктарга кичээнир, мөчээннер ажаавас, хонук эрттирбес, келин ап, куда эрттирбес.

Апрель 26. Эрги сан-биле 16, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, кара аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Садыг-саарылгага, ырак чоруктарга, келин айтырарынга, мөчээннер ажаарынга таарымчалыг хүн, а чаргы-чаалы, ырак-узак оруктардан кичээнир хүн.

Апрель 27. Эрги сан-биле 17, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, салгын олуттуг, каразымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн келин айтырып, куда дужурбес хүн, а өске кандыгдаа үүле-херекти чогудар эки хүн-дүр.

Апрель 29. Эрги сан-биле 19, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Ырак-узак оруктарга эки, садыг-саарылгага ажыктыг, а келин алыры, куда кылыры, мөчээннер орнукшудары, хонук эрттирери хоруглуг.

Апрель 30. Эрги сан-биле 20, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, демир олуттуг, кызыл ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн мөчээннер ажаар, хонук кыпсыр, куда-дой кылыр, садыг-саарылгага эки, албан херээ бүдүнгүр, а ырак-узак оруктарга кичээнип чорза эки.

Кадр-оол Ооржакович САГДЫ

Тыва культура болгаш уран чүүл улуг когаралга таварышкан.

1994 чылдың апрель 2-де Тыва Республиканың алдарлыг артизи Кадр-оол Ооржакович Сагды үптекчи, дерзии өлүрүкчүлер холундан мөчээн. Артист болгаш режиссер, педагог болгаш сураглыг ырларның автору Кадр-оол Ооржакович тыва уран чүүлге балаттынмас исти арттырган.

Ол 1967 чылда Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематографияның күрүне институдун дооскаш, шии болгаш кино артизи мергежилди чедип алган. Тыва театрның сценазынга ол хөй-хөй рольдарга ойнап, уттундурбас овур-хевирлерни тургускан. Ол болза Н. Хикметтің «Ынакшыл дугайында тоолчаан чугаазында» Фархад, В. Көк-оолдуң «Хайыраан ботта» Седип, «Неваның эриинде» Котов, Треневтің «Любовь Яровалаға» Грозной, Л. Гаврилованың «Анчы-Кара биле Ангыр-Чечек» деп тоолунда Аңчы-Кара болгаш өскедаа он-он рольдар-дыр. Он чылдар иштинде тыва театрга ажылдаан соонда Кадр-оол Сагды билиг-мергежилин улам бедидип, Театрның Дээди курстарын дооскаш, төрээн театрынга шии тургузукчузу режиссер бооп ээп келген.

Ол үеде ооң шиилер тургузар салым-чаяаны көскүзү-биле илерээн. Режиссер К. Сагды Н. Хикметтің «Ынакшыл дугайында тоолчаан чугаазы», К. Сапык-оолдуң «Ыглаар-Туруу», А. Салынскийниң «Барабанчызы», Лопе до Веганың «Танцы башкызы», Д. Фонвизинниң «Недоросль», К. Кудажының «Он бир» деп көрүкчүлерниң улуг сонуургалын чаалап алган шиилерни тургускан. Чогаадыкчы идепкейлиг, кезээде дилээшкинде чоруур болгаш ол хөй-хөй хөгжүм ырлыг шиилерни база тургускулаан. Кадр-оол Ооржакович байыр-чыскаалдарда массалыг көргүзүглерниң сценарийлерин чогаадып, режиссуразын тургузуп келген.

Ол «Алдан-Маадырларның тура халыышкынының 110 чылынга», Самагалдайның 220 чыл оюнга турскааткан массалыг көрүлделеринің тургузукчузу, ол ышкаш Далай-лама Тывага кээп турда, ооң-биле ужуражылганың сценарийнин тургузарынга идепкейлиг киришкен. Кадр-оол Ооржакович кайгамчык эш-өөрзүрек, эвилен-ээлдек чанның кижилерниң бирээзи. Ол өг-бүлезинің үлегерлиг ээзи, уругларының ынак ачазы.

Кадр-оол Ооржаковичиниң оожум-топтуг овур-хевири, чырыткылыг турскаалы бистің үүрктеривиске кезээ-мөңгеде артар.

А. А. Мельников, К. А. Бичелдей, В. С. Очур-оол, В. О. Оюн, В. Б. Салчак, Б. С. Шыырап, Д. К.-Х. Ооржак, Ш. П. Куулар, Ч. Ч.-Д. Ондар, В. О. Наксыл, А. К. Ондар, В. В. Нагорный, С. А. Баир, Н. Ш. Куулар, С. Л. Оюп, В. С. Тока, Т. Ч. Ондар, О. Д. Монгуш, С. Н. Өлзей-оол, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, Н. Ө. Өлзей-оол, Х. Б. Конгар, Е. С. Кенденбиль, Г. З. Черников, Л. И. Солун-оол, Х. О. Ширин-оол, Д. А. Монгуш.

КИНО

АПРЕЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Араатан» (2 сериялыг, АКШ) 9.30, 11.40, 14.00, 16.20, 18.40.

Видеозалга: «Хөглүгзүмээр чай» (АКШ) 9.00, 13.00, 17.00, **«Өлүрер дээн күзел»** 11.00, 15.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мени камнап, камгалап турар кижи» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нью-Иоркта такси чолаачызы» (Италия-АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хүл-ыйбага хүлүттүргеннер» 10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.40, 18.20 шактарда.

ХААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттарлыг, хар чагбас. Сонгу-барыын үүктен хаттың күжү 9-14, чамдык черлерге секундада 18-23 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 3-8 градус чылыг, дүне 4-9, чамдык черлерге 13 градус чедир соор.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың күжү 9-14, күштелгенде 18 метр чедер.

Хүндүс 5-7 градус чылыг, дүне 4-6 градус соор.

Үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы херек хүн.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың дунмазы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи
Кадр-оол Ооржакович САГДЫНЫҢ
айыыл-халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралы Президентиге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Салым-чаяанныг артист, режиссер, педагог, Тыва Республиканың алдарлыг артизи
Кадр-оол Ооржакович САГДЫНЫҢ
айыыл-халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр оон дөргүл-төрелдеринге, өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп тур.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи
Кадр-оол Ооржакович САГДЫНЫҢ
айыыл-халапка таварышкаш, мөчээнин Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, «Күзел» деп театр, театр ажылдакчыларының, композиторларның, чурукчуларның, чогаалчыларның, культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелдери, Тыванын Күрүне филармониязы, «Тыва фильм» күрүне бүдүрүлгези дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, «Мөрен» коллективтиг ажыл-агыйның хоочуну
Марсуу Дамдынсуевич УЧУРАЛ
үр эвес ааранының сөөлүнде 1994 чылдың апрель 2-де 62 харлыында мөчээнин Эрзин кожуун чагыргазы, коллективтиг ажыл-агыйның баштаар чери, Мөрен суму чагыргазы, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелели дыңнатпышаан, оон уругларына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң чагыргазы, «Мөген-Бүрен» совхозтуң удуртулгазы, суму чагыргазы ол совхозтуң тургузукчуларының бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны
Чүглүр-оол Иргитович ТАРЫН-БАЗЫРНЫҢ
аар аарааш, 59 харлап чоруур назынында мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

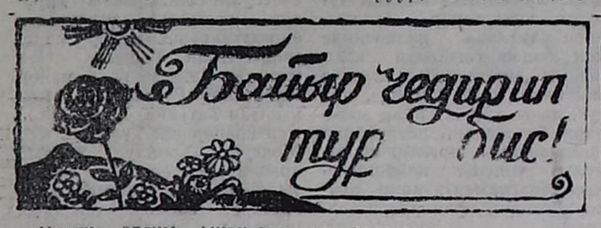

Бистиң эргим, ынак ававыс **Суван Чымыевна ШАКТАРЖИКТИҢ** даарта, апрель 6-да, төрүттүнген хүнү. Ававыс 34 чыл мурнунда Москваның № 1 эмчи институдун дооскаш, ынча чыл дургузунда чаңгыс олла ажылында — республиканың өкпе аарыгларынга удур «Фтизнатрия» каттыжышкынында эмчи болуп ажылдап турар. Ававыс Москваның Н. Пирогов аттыг № 2 эмчи институдунун ординатуразын база дооскан, бирги категорияның эмчизи, өкпе аарыгларынга удур ВТЭКтиң даргазы.

Ынак ававыска байырлалын таварыштыр чогаадыкчы чедишкиннерни, ааскежиин, быжыг кадыкшылды йөрээп, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттап, чаагай сеткили, хүлүмзүрүү-биле, сүмелериби бисти сургап, өөртүп чоруурун сеткиливистиң ханызындан күзедивис.

Өөнүн ээзи Калгажик Ондарович, оолдары Калга, Буян, Омак, кенээттери Людмила, Лидия, оглунун оглу Анзат.

Бистиң хүндүлүг ынак ававыс Лидия Малчыновна **Балчыт** Тес-Хем кожууннуң Ак-Эрик суурда чурттап, ажылдап чоруур. Бо чылдың апрель 7-де ававыс 55 харлаар. Кызыл-Чыраа школазынга ол үзүктелиишкин чокка 35 чыл дургузунда ажылдап келген. Хүндүлүг дыштанылганче үнзе-даа, школазында башкылавышаан хевээр. Дээрде сылдыстар дег хөй чаштарны Лидия Малчыновна өөреткен, кижизиткен, амыдыралдың ажык оруунче киирген. Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аная байыр чедирип, черге чедир мөгейип, чонунга, оон ажы-төлүнге моон соңгаар-даа хөй чылдарда бараан болурун күзедивис.

Өөнүн ээзи Севигир Салчытович, уруглары Светлана, Саяна, Сайлык, күдээлери Сенги, Эрес, кенээттери Валентина, Чойгана, уругларының ажы-төлү Сонам, Селенги, Соланги. Мира, Чечен-оол, Чечена, Шолбан.

ЧАРЛААЛДАР

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА СҮМЕЛЕП ТУРАР

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаазының эргелелинин саарылга килдизи дараазында автомобильдерни сайгарары-биле 10 хонук дургузунда хереглекчилерге чорудуп берип болур:

УАЗ-31512, өртээ 15,5 миллион рубль;

УАЗ-2206, өртээ 18 миллион (безерек автобус);

УАЗ-3306, өртээ 10 миллион (тентилиг чүүк машиназы);

УАЗ-31514, өртээ 18 миллион;

УАЗ-3909, өртээ 18 миллион рубль (кырында шывыы демир).

Төлевирни дараазында саннарже шилчидип болур: р/счет 428001 в ТФ МКЮ «Связь-Банк». Оон ынай Кызыл хоорай, МФО, 264006, корр. счет № 0161102.

Банкының адрези: Кызыл, Тыва Республика, Кочетов кудумчузу, бажын № 53.

Садып алыр чуруму: керээ, счет, шилчидилге.

Телефоннары: **2-14-73, 3-47-71, 2-21-21, 2-13-84, 2-11-44, 2-10-22.**

1994 чылдың ийиги чартыынга уткуштур төп солуннарның, журналдарның чагылгазын бо чылдын апрель 1-де эгелээн болгаш май 15-ке чедир үргүлчүлээрин Тыва Республиканың почта харылзаазының баштаар чери дыңнадып турар.

«Тываавтотранстың» өөредилге-курстуг комбинадынын 1993 чылдын январь 4-те Мерген Ондарович Дала-Сүрүнге тывыскан ВС сериялыг № 0712867 херечилел читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ҮНҮШ ҮЗҮН САДЫП АЛЫҢАР

«Сибирь агросадыг» деп акционерлиг ниитилел үнүш саржаан доскаарлары-биле садып турар. Ону садып алырын күзээннер 3-65-54 телефонну дамчыштыр тайылбырны ап болур.

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

Төп базаарның (рыноктун) девискээринде «Ковчег» магазиннин чанында чээлиге берип садыглаар ломбард деп садыг чери ажылдап эгелээнин найысылалдың чурттакчыларынга дыңнадып турар. Чээлиге бараан садып алырда, баштайгы салыышкынның түнү улуг эвес.

• • •

«Время-инвест» деп компания чурттакчы чондан акша шыгжамырын хүлээп ап турар. Чылда 300 хуу чедир немелдени магадылаар.

Компаниянның адрези: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчунуң № 170-63, бажыңында.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң эргим ынак ававыс Валентина Достай-ооловна Долмажаптың мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, берге минуталарда, хүннерде биске дузалажып, ону сөөлгү оруунче үдээринге киришкен коллективтер болур Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-агый эргелелинге, Чер реформазының болгаш чер тургузуунун күрүне комитединге, санитар-эпидемиология станциязынга, Алдан-Маадыр аттыг чурттаачылел музейинге, Кызылдың № 11 ясли-садынга база ававыстың чаңгыс классчыларынга, эртемденнерге, башкыларга, эш-өөрүнге, ававыстың болгаш ачавыстың төрелдеринге, кудаларывыс Кызыл-оолдарга, Ойдуптарга, Эренчиннерге, кожаларывыска, чүрээвистиң ханызындан четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Уруглары, оглу, кени, күдээлери болгаш уругларының уруглары.

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «Шын» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; оюунга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 21,690. Индекс 54240. Чагыг № 35—123.